

ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Чубіна Тетяна Дмитрівна

УДК 94(477)«16/18»

**РІД ПОТОЦЬКИХ В УКРАЇНІ (ТУЛЬЧИНСЬКА ЛІНІЯ):
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ
ТА КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ**

07.00.01 – Історія України

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук**

Донецьк–2008

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано на кафедрі історії України Черкаського державного технологічного університету

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України

Гуржій Олександр Іванович,
провідний науковий співробітник
Інституту історії України НАН України

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
заслужений діяч науки і техніки України
Реєнт Олександр Петрович,
заступник директора
Інституту історії України НАН України

доктор історичних наук
Кривошея Володимир Володимирович,
головний науковий співробітник
відділу соціально-політичної історії
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України

доктор історичних наук, професор
Темірова Надія Романівна,
професор кафедри історіографії, джерелознавства,
археології і методики викладання історії
Донецького національного університету

Захист відбудеться «11» грудня 2008 року о 13.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 11.051.02 у Донецькому національному університеті за адресою: 83001, м. Донецьк, вул. Університетська, 24, II навчальний корпус, ауд. 38.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Донецького національного університету (83001, м. Донецьк, вул. Університетська, 24).

Автореферат розіслано «7» листопада 2008 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Крапівін О.В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. На порозі XXI ст. політичні, економічні, наукові та культурні відносини між Україною і Польщею певною мірою можуть бути прикладом добросусідства і партнерства в Європі й у світовій спільноті. Їхнє нове спрямування розпочалося в 90-ті роки XX ст. своєрідним покаяттям та усвідомленням обома сторонами причин усіх негараздів та суперечностей, що мали місце протягом десяти століть співіснування обох народів. У цьому процесі важливу роль відіграє українська і польська історична пам'ять та свідомість, які сприяють усебічному переосмисленню подій та явищ минулого й сьогодення в міждержавних стосунках.

Нині в Україні постійно зростає величезний попит на інформацію стосовно польської культури і державного реформування, накопиченого позитивного досвіду демократичного вдосконалення системи управління й організації суспільно-політичного життя. Причому підвищений інтерес українців та поляків до спільної українсько-польської історії та культури спостерігається не лише в професійних сферах діяльності, а й на побутовому рівні спілкування пересічних громадян.

У зв'язку із цим слід зазначити, що в історичній науці назріла об'єктивна потреба у вивченні біографій непересічних представників роду Потоцьких, неупередженому висвітленні їх життя і спадщини в контексті українсько-польських взаємин, оскільки, з огляду на ідеологічну заангажованість радянської історіографії та порівняну малодоступність джерел іноземних архівосховищ, ґрунтовних спеціальних праць із даної теми створено не було. Актуальність та доцільність вивчення життєдіяльності цього роду зумовлюється ще й тим, що громадянська позиція його кращих представників та питання їхньої спадщини співзвучні з багатьма проблемами нашому часу, а тому заслуговують на підвищену увагу і переосмислення.

Історична наука завжди відводила чільне місце висвітленню неординарних особистостей. Проте в останнє десятиліття в українській історіографії спостерігається особливо активна тенденція саме до репрезентації визначної постаті в просторово-часовому вимірі та в особистісно-індивідуальній сфері.

Таким чином, виділяється окрема постать або родина на зламі публічного і приватного життя, спеціально визначаються аспекти ідеологічного статусу сім'ї в суспільстві, співвідношення історії держави і громадської ланки. Сімейна хроніка займає нішу між структурною і культурною антропологією і є новим ракурсом у новітній історичній науці.

Одночасне поєднання типовості й унікальності роду Потоцьких в історії дає підстави для інтерпретації нових ідей, підходів, методів на матеріалах вивчення культурної, сімейної, громадсько-політичної історії України і Польщі при дослідженні феномена роду в цілому.

Визначаючи актуальність та значення окресленої теми, перш за все слід виходити зі стану

наукової розробки проблеми, з її недостатнього висвітлення в українській історичній науці. Обрана автором тема ще не була об'єктом спеціального вивчення. Тому постала потреба в її розробленні на основі архівних документів та опублікованих джерел з урахуванням сучасних підходів до наукового дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах комплексної теми кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету «Історія України: регіональний аспект» (номер державної реєстрації 0103U003693).

Об'єктом дослідження є процес взаємодії роду Потоцьких і суспільно-політичного середовища, вплив цього середовища на поведінкові стереотипи, спосіб життя і характер діяльності представників тульчинської лінії роду, трансляцію культурно-національних традицій у межах певного просторово-часового періоду.

Предметом вивчення є історія тульчинської лінії роду Потоцьких, його структура, громадсько-політична і культурна діяльність його представників у контексті новітніх практик сучасної історіографії.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу здебільшого нововиявлених архівних і рукописних документів, а також опублікованих джерел і спеціальних студій комплексно висвітлити історію тульчинської лінії Потоцьких; з'ясувати маловідомі факти життя та діяльності знакових постатей цього магнатського роду та, відкинувши раніше існуючу в радянській історіографії ідеологічну упередженість до цієї родини, об'єктивно визначити місце й оцінити її значення в суспільних процесах і українсько-польських стосунках означеного періоду.

Для досягнення поставленої мети передбачено вирішити такі **завдання**:

- проаналізувати стан висвітлення проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії;
- охарактеризувати рівень і повноту її джерельного забезпечення;
- на підставі традиційних методів простежити генеалогію тульчинської лінії Потоцьких;
- застосувати гендерні підходи при вивченні історії роду;
- дослідити еволюцію суспільно-політичної значущості фамільного клану Потоцьких;
- з'ясувати основні етапи політичної кар'єри його членів;
- розкрити особливості життєвих сценаріїв найбільш відомих представників роду (Ф.С. Потоцького, С.Щ. Потоцького, М. Потоцького та ін.);
- реконструювати реалії культурологічної діяльності (створення і функціонування приватного магнатського театру, садово-паркових комплексів, книгозбірень, архітектурних проектів тощо);
- репрезентувати Потоцьких у їх суспільному й особистому житті як єдиному континуумі сфери;
- визначити можливі напрями подальшого вивчення аспектів минулого роду Потоцьких.

Географічні межі охоплюють територію Брацлавського, Волинського, Подільського і Київського воєводств (сучасні території Вінницької, Волинської, Київської, Кіровоградської, Черкаської, Хмельницької областей України та Люблінського воєводства Республіки Польща).

Хронологічні рамки зумовлені специфікою дослідження роду Потоцьких (герба Пилява) й охоплюють період від початку активної діяльності представників гетьманської лінії роду на суспільно-політичній та воєнній арені Речі Посполитої, зокрема Станіслава Ревери Потоцького (перша половина XVII ст.), до 1860–1872 рр. – продажу Тульчинського маєтку, еміграції Мечислава Потоцького (сина Станіслава Щенсного) до Франції та його смерті (1872 р.) Проте для з'ясування окремих подій та розуміння їх наслідків дисертант інколи відходить від означених хронологічних меж.

Наукова новизна визначається насамперед самою постановкою і розробленням складної та малодослідженої проблеми. Вона полягає в тому, що:

- застосовано просопографічний метод як новий концептуальний підхід у висвітленні історії конкретно визначеного роду;
- на основі максимально доступної нині кількості джерел уперше створено колективний портрет тульчинської лінії Потоцьких, у багатьох аспектах знакового в історії Польщі й України;
- до наукового обігу введено матеріали центральних і регіональних вітчизняних архівосховищ; залучені маловідомі документи з Польської бібліотеки в Парижі; всебічно використано рукописну спадщину представників роду (зокрема, вперше опрацьовані особисті архіви графа Адама Потоцького (Франція), що значною мірою поглибили уявлення про того чи іншого представника роду);
- історію роду Потоцьких представлено як соціокультурний феномен, що досліджується на засадах міждисциплінарності. Це дозволило відтворити реалії існування клану за рахунок вивчення життєдіяльності не лише знакових, а й «рядових» членів, які стали не творцями, а трансляторами окремих національно-патріотичних ідей;
- реконструкцію тульчинської лінії Потоцьких представлено як так зване «метаджерело», тобто систему відомостей про рід, що відтворює його структуру. У свою чергу, реконструкція фамільного клану є підставою для визначення соціокультурних трансмісій – шляхів передання головних засад діяльності роду до наступних поколінь;
- показано формування родинних традицій, соціальних амбіцій (престижний шлюб, кар'єра), передання духовних надбань, активної громадянської позиції тощо;
- визначальними показниками для встановлення соціокультурних трансмісій сім'ї Потоцьких обрані військова служба, громадсько-політична і культурна діяльність;
- за допомогою етногеографічного підходу до походження засновників роду запропоновано новий вимір щодо вивчення ранньої історії Потоцьких. Це означає, що до уваги

береться не лише етнічне походження засновників роду, а й історичний шлях, пройдений ними;

- висвітлено історію роду Потоцьких у гендерному ракурсі, визначені механізми впливу зовнішніх та внутрішньородинних чинників на зміну традиційних життєвих проєктів відомих представниць родини Потоцьких (Жозефіни Потоцької, Софії Потоцької, Софії Кисельової, Ольги Нарішкіної та ін.);
- висвітлено приватне життя Потоцьких (як правило, спираючись на приватне листування);
- визначено специфіку й основні етапи існування, мотивацію суспільної та меценатської діяльності кращих представників роду Потоцьких;
- показано роль Потоцьких як родової еліти, що переросла з регіонального рівня в загальнонаціональний;
- інформативність результатів дослідження посилюється схемами, діаграмами і розширеною базою додаткового матеріалу.

Таким чином, наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що на основі ґрунтовної джерельної бази, за умов виявлення і залучення нових джерел і дослідницької літератури, вперше проаналізоване суспільне і приватне життя, військово-політична та культурологічна діяльність роду Потоцьких.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що, по-перше, зміст та висновки дисертаційного дослідження суттєво розширюють спектр наукових знань з історії українсько-польських взаємин. По-друге, результати просопографічної розвідки тульчинської лінії Потоцьких є основою подальших наукових розробок, пов'язаних із вивченням родової еліти та її внеску в соціокультурний і політичний розвиток як України, так і Польщі. По-третє, матеріали дослідження можна широко використовувати при написанні наукових праць із регіональної історії, а також спеціальних робіт із культурології, історії, джерелознавства і краєзнавства. По-четверте, результати пошуку можуть бути застосовані при укладанні довідкових генеалогічних видань, при підготовці основних і спеціальних курсів у вищих навчальних закладах. По-п'яте, зібрана і проаналізована історична інформація може бути використана під час культурницько-просвітницької роботи зі студентами, учнями, зокрема, при вихованні патріотичних почуттів, а також для розвитку регіонального туризму.

Особистий внесок здобувача. Основні положення і результати дослідження викладено в 66-ти публікаціях автора, в тому числі у 2-х індивідуальних монографіях, 2-х книгах, 2-х навчальних посібниках, 25-ти статтях у фахових виданнях ВАК України, а також у 35-ти публікаціях у збірниках наукових праць, матеріалах і тезах конференцій, інших виданнях.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертаційної роботи і висновки були викладені автором та обговорювалися на засіданні кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету, в авторських лекційних курсах «Історія України», «Культурологія», «Соціологія» для студентів та курсантів Академії пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобиля МНС України.

Одержані в ході підготовки дисертаційного дослідження результати доповідалися й обговорювалися на 36-ти наукових і науково-практичних конференціях, з яких 30 міжнародних (Донецьк – 2007 р. (1); Одеса – 2007–2008 рр. (5); Полтава – 2005–2008 рр. (6); Дніпропетровськ – 2006–2008 рр. (12); Прага – 2005 р., 2008 р. (3); Софія – 2007–2008 рр. (3), 4 міжвузівських (Черкаси – 2005–2008 рр.), обласна (Черкаси, 2003 р.) та круглий стіл (Кам'янець-Подільський, 2007 р.)

Структура дисертації зумовлена змістом роботи, предметом і об'єктом дослідження та відповідає його меті й основним завданням. Складовими частинами дисертації є перелік умовних скорочень, вступ, п'ять розділів (21 підрозділ), висновки (основний текст становить 406 сторінок), список використаних джерел та літератури (97 с., 1112 назви) і додатків. Загальний обсяг дисертації 633 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, сформульовано мету, завдання, визначено об'єкт і предмет наукового пошуку, хронологічні та географічні межі, охарактеризовано наукову новизну одержаних результатів дослідження, розкрито його зв'язок з науковими програмами, сформульовано положення, що виносяться на захист, визначено практичне значення отриманих результатів, наведено дані про апробацію результатів дослідження та публікації.

У **першому розділі «Історіографія, характеристика джерел та методологія дослідження»** опрацьовано спеціальну літературу, проаналізовано документальну базу наукового пошуку, виявлено ступінь їхньої достовірності, репрезентативності, окреслено загальні теоретико-методологічні підходи і конкретні методи, застосовані автором дисертації.

Систематизація праць вітчизняних і зарубіжних істориків дозволила з'ясувати, що історія тульчинської лінії Потоцьких дотепер залишається малодослідженою, а отже, актуальною для наукового пошуку. Висвітлення місця і ролі Потоцьких в історії України XVII – першої половини XIX ст. доречно класифікувати за певними критеріями відображення окремих напрямів, організованих за тематичною спрямованістю. Таким чином, залежно від змісту окремих аспектів, що аналізувалися в наукових працях, можна виокремити п'ять груп досліджень.

Першу групу становлять узагальнюючі праці українських, російських та зарубіжних

науковців¹ з історії Польщі та історії південних і західних слов'ян.

До *другої групи* належать студії, в яких ідеться лише про окремих представників фамільного клану Потоцьких. До цієї групи відноситься література, написана в різні часи переважно зарубіжними авторами з різних світоглядних позицій.

Уважаємо за доцільне зосередити увагу на найбільш оригінальних та інформативно змістовних дослідженнях, що стосуються переважно Станіслава Щенсного Потоцького і його третьої дружини Софії, а побіжно – й інших членів роду.

Поворотним пунктом у вивченні історії представників родини Потоцьких стали розвідки А.Ю. Ролле. У XIX ст. ці студії користувалися великою популярністю, ще й нині їх високо оцінюють деякі дослідники і популяризатори історії². Однак при уважнішому аналізі праці Ролле викликають суперечливі оцінки. Автор і справді виклав у них величезну кількість інформації, що базується на джерелах і документах, нині вже втрачених або недоступних для дослідників. Але справедливим є й те, що він, як ніхто інший, применшив історичну цінність джерел завдяки своєму специфічному методу, який полягає в прикрашанні оповіді фантазією і вигадкою скрізь, де йому бракувало конкретної інформації, спертої на джерела.

Вигадки Ролле впродовж багатьох років повторювали майже всі автори, які писали про непересічну історію Потоцьких. Характерним прикладом цього може служити стаття А. Урбанського, надрукована 1925 р. в одному з популярних варшавських тижневиків; повторюючи версію Ролле, Урбанський неправдиво подав хроніку життя прославленої Софії Главані-Вітт-Потоцької³.

Популяризації приватного життя Станіслава Щенсного Потоцького, а у зв'язку з цим й історії його родини, певною мірою сприяла публікація А. Чартковським у 1925 р. збірника фрагментів різноманітних спогадів та рукописних повідомлень під назвою «Володар Тульчина.

¹ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів, 2002; Історія Польщі / За ред. П. Федорчака. – Івано-Франківськ, 1995; Каппелер А. Россия – многонациональная империя. Возникновение, история, распад / А. Каппелер. – М., 1996; Краткая история Польши: с древнейших времен до наших дней. – М., 1993; Лелевель И. Краткие очерки истории польского народа / И. Лелевель. – СПб., 1862; Манусевич А. Очерки по истории Польши / А. Манусевич. – М., 1952; Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. Historia państwa i prawa polskiego. – W., 1976; Beauvois D. Histoire de la Pologne. – Paris, 1995; Czubiński A., Topolski J. Historia Polski. – Wrocław, 1988; Davies N. Boże igrzysko. Historia Polski. – Kraków, 1998. – Т. 1-2; Davies N. Heart of Europe. A Short History of Poland. – Oxford, New York, 1990; Dybkowska A., Żaryn J., Żaryn M. Polskie dzieje od czasów najdawniejszych do współczesności / Wyd IV. – W., 1998; Dzieje Polski / Pod. red J. Topolskiego / Wyd. 4 – W., 1993. Т. 1-3; Giertych J. Tysiąc lat historii polskiego narodu. – Londyn, 1986. – Т. 1 -3; Halecki O. Historia Polski. – Lublin, Londyn, 1992; Historia państwa i prawa Polski. – W., 1981. – Т. 1-3; Hroch M. Obrozeni malých evropských narodů. – Praha, 1971; Kallas M.K. Historia ustroju Polski X-XX w. – W., 1999; Metodologiczne problemy syntezy historii historiografii polskiej / Pod red. J. Maternickiego. – Rzeszów, 1998; Polska – Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa / Pod red S. Stępnia. – Przemyśl, 1990-2000. – Т. 1-5; The Cambridge History of Poland / Edit by W.F. Reddaway. – Cambridge, 1950-1951. – Т. 1-2; Topolski J. Historia Polski Od czasów najdawniejszych do 1990 r. / Wyd. 6. – W., 1995; Tymowski M., Kieniewicz J. Holzer J. Historia Polski / Wyd. 5. – W., 1991 та ін.

² Antoni J. [Rolle]. Beatrice // Wybór pism. – Т. III. – Kraków, 1966; Antoni J. [Rolle]. Dwór tulczyński // Wybór pism. – Т. II. – Kraków, 1966; Antoni J. [Rolle]. Fatyma // Wybór pism. – Т. I. – Kraków, 1966; Antoni J. [Rolle]. Losy pięknej kobiety // Wybór pism. – Т. I. – Kraków, 1966.

³ Urbański Antoni. Piękna Greczynka, Szczęsnego Potockiego żona // Oko. – 13. XII. 1925. – № 35.

Спогади про Станіслава Щенсного Потоцького, його родину і садибу». Ця публікація не втратила свого значення ще й сьогодні, роблячи доступнішими для нас матеріали, що ґрунтуються на першоджерелах, однак нічого нового стосовно проблеми, яка нас цікавить, не додала, оскільки зібрана в ній інформація була давно вже відомою⁴.

Історію Потоцьких намагалася висвітлити і М.Ю. Вельопольська, автор численних нарисів на моральну тему, присвячених насамперед жінкам, що прославилися в минулому, але вона повторила всі помилки своїх попередників⁵. У цікавому дослідженні про батька і матір С.Щ. Потоцького і його молодість, виданому 1939 р., Я. Чернецький слідом за Ролле повторює більшість неточностей і вигадок⁶.

У 1962 р. побачила світ праця Д. Цепенько-Зелінської «Корольки в Тульчині»⁷. Хоча автор і використала деякі архівні джерела, вона, на жаль, беззастережно повірила в усе те, що написав свого часу Ролле. Дослідження містить численні та вражаючі неточності, просто-таки фактографічні помилки, які стосуються діяльності С.Щ. Потоцького, політичних подій 1776 і 1795 рр., загальносуспільного, культурного і побутового тла.

А. Гурський⁸ також пішов слідом за Ролле, але, крім того, широко і некритично використав на подив плутані, повні вигадок і фантазування розповіді Ю.У. Немцевича⁹. Цей нарис не мав нічого спільного зі справжньою історією сім'ї Потоцьких.

Найбільш ґрунтовними на сьогоднішній день є праці польського історика Є. Лоска. Так, його монографія «Історія прекрасної бітинки» присвячена цікавій постаті кінця XVIII – початку XIX ст. Софії Главані-Вітт-Потоцької¹⁰. На основі історичних документів тих часів автор подає широку панораму епохи; характеризуючи постать Софії, польський історик побіжно звертає увагу і на особистість Станіслава Щенсного. Загалом, у цій монографії автор намагався подати всі беззаперечні факти з життя Софії Главані та належними джерелами обґрунтувати свої припущення. Попри це, багато фрагментів й аспектів її життя та діяльності залишилися таємницею. Неординарній долі одного із синів С.Щ. Потоцького – Мечислава – і його дітей присвячене дослідження Є. Лоска «Нащадки Щенсного»¹¹. Заслужують на увагу й ті праці польського історика, де розкривається тло епохи, на яку припадає найбільш активна політична діяльність Потоцьких¹².

⁴ Czartkowski A. Pan na Tulczynie: wspomnienia o Stanisławie Szczęsnym Potockim, jego rodzinie i dworzei. – Lwów; Poznań, 1925.

⁵ Wielopolska Maria Joanna. Pecherniczka z Carogrodu // Kurier Poranny. – 12. IV. 1938.

⁶ Czernecki J. Mały król na Rusi i jego stolica Krystynopol. – Kraków, 1939.

⁷ Ciepienko-Zielińska D. Królewietą na Tulczynie. – W., 1962.

⁸ Górski Antoni. Niewierna Greczynka // Kulisy. – 17. VI. 1962. – № 24. – 24. VI. 1962. – № 25.

⁹ Niemcewicz J. U. Pamiętniki czasów moich. – Lipsk, 1868; Niemcewicz J. U. Podróże historyczne po ziemiach polkich między rokiem 1811 a 1828 odbyte. – Paryż, 1858.

¹⁰ Łojek J. Dzieje pięknej Bitynki. Opowieść o życiu Zofii Wittowej-Potockiej. (1760–1822). – 6-e wyd. – W., 1995.

¹¹ Łojek J. Potomkowie Szczęsnego. Dzieje fortuny Potockich z Tulczyna; 1799–1921. – 4-e wyd. – W., 1996.

¹² Łojek J. Dzieje zdrajcy. Szczęśny Potocki. – 2-e wyd. – W., 1995; Łojek J. Geneza i obalenie Konstytucji 3 Maja: polityka zagraniczna Rzeczypospolitej 1787-1792. – Lublin, 1991; Łojek J. Kalendarz historyczny: polemiczna historia Polski. – W., 1996; Łojek J. Konstytucja 3 Maja. – Lublin, 1989; Łojek J. Ku naprawie Rzeczypospolitej: Konstytucja 3 maja. – W., 1996; Łojek J. Stanisław August Poniatowski i jego czasy. – W., 1998.

У 2007 р. побачив світ перший в Україні бібліографічний словник В. Колесник «Відомі поляки в історії Вінниччини»¹³, в якому значний масив матеріалу присвячений магнатам Потоцьким. Це перше видання такого типу в межах України, що сприяє не лише кращому знайомству з історією і культурою народу-сусіда, а й ширшому і глибшому розумінню вітчизняної історії.

Третю групу становлять роботи, в яких науковці торкаються суспільно-політичних і соціально-економічних аспектів, пов'язаних з українськими маєтностями Потоцьких.

У працях В. Смоля, М. Кояловича, Е. Сташевського, А. Корнілова, П. Кулаковського¹⁴ аналізується ситуація на Правобережній Україні в період поділів Речі Посполитої, порушується питання суспільного розвитку південно-західних губерній. Боротьбі тульчинських міщан із Потоцькими як власниками міста присвячена стаття С. Шамрая¹⁵.

Наукові розвідки, присвячені польському повстанню 1830–1831 рр. та суспільному розвитку 30–60 рр. XIX ст., представлені роботами М. Окунєва, М. Орлова, В. Дьякова, В. Зайцева, Л. Обушенкової¹⁶ та ін.

Розвідка І. Кравченка¹⁷ досліджує історію землеволодіння і господарської діяльності поміщиків Правобережжя на прикладі Ямпільського маєтку Потоцьких на Поділлі.

Український дослідник І. Кривошея вивчав проблеми демагнетерізації володінь Потоцьких на Правобережній Україні, досліджував маєтності Потоцьких на Уманщині¹⁸.

Н. Темірова вперше простежила зміни в соціально-економічному становищі поміщиків українських губерній, що входили до складу Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. На основі широкого кола джерел нею показано економічне підґрунтя еволюції поміщицтва в напрямку від стану до класу, переглянуто традиційно негативну оцінку місця поміщицтва в

¹³ Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник / В. Колесник. – Вінниця, 2007.

¹⁴ Смолій В. Возз'єднання Правобережної України з Росією / В. Смолій. – К., 1978; Коялович М. История воссоединения западнорусских униатов старых времен / М. Коялович. – СПб., 1873; Сташевский Е. История докатолической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. / Е. Сташевский. – М., 1968; Корнилов А. Русская политика в Польше со времени разделов до начала XX века / А. Корнилов. – Петроград, 1915; Кулаковский П. Поляки и вопрос об автономии Польши / П. Кулаковский. – СПб., 1906.

¹⁵ Шамрай С. Боротьба тульчинських міщан з графами Потоцькими (1797–1837) / С. Шамрай // Записки історичної секції Української Академії Наук. – К., 1929. – Т. XXII. – С. 115–135.

¹⁶ Окунев Н. История второй половины польской войны 1831 г. / Н. Окунев. – СПб., 1835; Орлов Н. Усмирение польского восстания 1831 и 1863 гг. / Н. Орлов. – М., 1912; Дьяков В., Зайцев В., Обушенкова Л. Социальный состав участников польского восстания 1830–1831 гг. (по материалам западных губерний Российской империи) / В. Дьяков, В. Зайцев, Л. Обушенкова // Историко-социологические исследования: На материалах славянских стран. – М., 1970.

¹⁷ Кравченко І. Ямпільський маєток наприкінці XVIII – та в першій чверті XIX століття / І. Кравченко // Студії з історії України науково-дослідної кафедри історії в Києві. – К., 1929. – Т.2. – С.56–95.

¹⁸ Кривошея І. Демагнатеризація уманських маєтків магнатів Потоцьких (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) / І. Кривошея // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Випуск VI. – К., 2003; Кривошея І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII–XX ст. (за матеріалами Київської губернії): автореф дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / І. Кривошея. – К., 1997; Кривошея І. Конфіскація Уманських маєтків Олександра Потоцького до Російської казни / І. Кривошея // Україна на порозі XXI ст.: Збірник наукових праць. – К., 1999; Кривошея І. Поміщики Уманського повіту між польськими повстаннями (30-50 рр. XIX ст.) / І. Кривошея // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Випуск III. – К., 2001; Кривошея І. Графи Потоцькі: сторінки історії тульчинської лінії / І. Кривошея. – Умань, 2006; Кривошея І. Потоцькі герба Пилява: Тульчинська лінія / І. Кривошея. – К., 2000.

економічному житті дореволюційної України, звернуто увагу на національний склад поміщиків, зокрема польського походження, серед яких виділено й Потоцьких¹⁹.

Характер господарської діяльності родин Потоцьких і Сангушків у Волинській губернії показано в роботах В. Павлюка²⁰, який показав вплив великих господарств на розвиток краю.

Проблемам функціонування поміщицьких маєтків у контексті соціально-економічної трансформації на Правобережній Україні присвячено роботи О. Лобко²¹. На основі широкого кола архівних джерел та літератури автор досліджує комплекс маєтків родини Потоцьких, установлює обставини переходу володінь від одного власника до іншого; вивчає питання про вплив родини Потоцьких на соціально-економічну історію Правобережжя; простежує динаміку кількісних і якісних змін у маєтках Потоцьких; показує їх роль у становленні та розвитку окремих галузей промисловості.

Серед досліджень польських істориків доречно виділити роботи В. Серчика²², які й сьогодні залишаються єдиним комплексним опрацюванням документації магнатських маєтків Подільського воєводства другої половини XVIII ст. Дотичними до тематики дослідження є роботи Б. Смоленської, А. Майдановського, І. Рухлякової, П. Вітовського²³.

¹⁹ Темірова Н. Добродійна діяльність поміщиків України / Н. Темірова // Український селянин: Праці науково-дослідного інституту селянства. – 2001. – № 1. – С. 74–75; Темірова Н. До проблеми сутності поміщицького господарства України пореформеного періоду / Н. Темірова // Історичні та політологічні дослідження. Науковий журнал. – 2002. – № 2 (10). – С. 83–92; Темірова Н. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н. Темірова. – Донецьк, 2003; Темірова Н. Соціально-економічна еволюція поміщництва в Україні в 1861–1917 рр.: автореф. дис. на здобуття ступеня докт. істор. наук: спец. 07.00.01 / Н. Темірова. – Донецьк, 2003; Темірова Н. Теплицько-Ситківецький маєток Потоцьких / Н. Темірова // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 2. – Донецьк, 2002. – С. 66–72 та ін.

²⁰ Павлюк В. Магнатерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у XIX ст. / В. Павлюк – Острого, 2000; Павлюк В. Шляхетські родини Сангушків і Потоцьких в контексті економічного розвитку краю другої половини XIX ст. / В. Павлюк // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: 36. Наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції. – Хмельницький, 1999. – С. 220–236.

²¹ Лобко О. До історії родинних цінностей Потоцьких, Строганових, Щербатових / О. Лобко // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля / Ред.: Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Т. 1. – С. 326–334; Лобко О. Зв'язки між родинами Потоцьких (гербу срібна Пилява), Строганових, Щербатових // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства / О. Лобко. – Біла Церква, 2000. – С. 34–37; Лобко О. Поміщицькі маєтки Правобережжя в умовах суспільно-економічної трансформації 1831–1917 рр. (за матеріалами володінь графів Потоцьких): автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / О. Лобко. – К., 2008; Лобко О. Теплицько-Бубновецький-Ситковецький маєток родини Потоцьких XIX – початку XX ст. / О. Лобко // Наукові записки НаУКМА. – К., 2006. – Т. 52. Історичні науки. – С. 18–25; Лобко О. Трансформація земельної власності в Російській імперії (на прикладі маєткових комплексів представників родин Потоцьких, Строганових, Щербатових на Поділлі кінець XVIII – поч. XX ст.) / О. Лобко // Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспективи співробітництва: 36. наук. пр. / За ред.: О. Кожухаря, В. Ветохіної. – Кривий Ріг, 2004. – С. 153–167 та ін.

²² Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim w drugiej połowie XVIII wieku. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1965; Serczyk W. Koliszczyzna. – Kraków, 1968; Serczyk W. Włość humahska w drugiej połowie XVIII wieku (z problematyki spokcznej i gospodarczej) // Zeszyty Naukowe UJ. – Prace Historyczne. – Kraków, 1961. – Z. 5. – S. 75–100.

²³ Smoleńska B. Administracja gospodarcza dóbr wilanowskich i ich kancelaria rachunkowo-kontrolna (XIX–XX w.) // Archeion, 1957. – T. 27. – S. 217–234; Smoleńska B. Struktura i funkcjonowanie Dóbr Wilanowskich (1800–1864). – Poznań, 1975; Majdowski A. Ze studiów nad fundacjami Potockich z Wilanowa. – W., 1993; Rychlikowa I. Szkice o gospodarce panów na Łańcucie // Kwartalnik Historyczny. – 1973. – № 2. – S. 445–448; Rychlikowa I. Ziemiaństwo polskie 1789–1864. Zróżnicowanie społeczne. – W., 1983; Witkowski P. La genèse et la structure de la société nobiliaire polonaise: Manuscrit étude. – Université Paul-Valéry-Montpellier III, 2006; Witkowski P. L'ensemble architectural du château de Tulczyn: Manuscrit étude. – Université Lumière-Lyon II, 2005.

У четвертій групі доцільно виділити численні напрацювання вітчизняних і зарубіжних учених, у яких досліджені різноманітні культурологічні аспекти, пов'язані з тульчинською лінією Потоцьких.

Так, в українській та зарубіжній історіографії майже не вивченим залишається питання про виникнення і трансформацію польських приватних театрів. Окремі аспекти цієї проблеми знайшли відображення в працях А. Веселовського, І. Полевого, Н. Петрова, Д. Антоновича, С. Баженової та ін²⁴. Минулому приватного театру Потоцьких у Тульчині присвячена розвідка польського вченого Р. Соболя²⁵.

Біографічний аспект, пов'язаний із Тульчинською бібліотекою, вивчений вельми ґрунтовно. Неодноразово увагу дослідників привертала представники тульчинської гілки роду Потоцьких, і насамперед, особистість та політична діяльність її протопласта Станіслава Щенсного, неординарне життя його третьої дружини грекині Софії Потоцької, доля прямого спадкоємця Тульчинського маєтку їхнього сина Мечислава. Це втілюється як в монографіях Є. Лоска, так і в публікаціях Е. Александровської²⁶. Але в них практично не йдеться про аспект «власник–бібліотека». Під таким кутом зору написана інформаційно-наукова стаття Г. Вольщанової, присвячена власникам бібліотек із тульчинської гілки роду²⁷.

Про Тульчинську бібліотеку зустрічаємо короткі відомості в праці оглядового характеру Ф. Радзішевського²⁸. Згадки про тульчинську книгозбірню містять праці польських книгознавців З. Коссаковської-Шанаї, Б. Маєвської-Машковської, М. Ніткевич, присвячені Ланьцутській бібліотеці Любомирських-Потоцьких²⁹.

На сьогодні багато сучасних книгознавчих розвідок польських дослідників присвячено саме стародрукам Тульчинської книгозбірні. У каталозі бібліотеки музею-замку в Ланьцуті, укладеному С. Вишньовською, зроблено науково-бібліографічний опис тульчинських стародруків, які нині зберігаються в Ланьцутській бібліотеці. У передмові до каталогу вміщено короткий, але докладний екскурс в історію Тульчинської книгозбірні³⁰.

²⁴ Веселовский А. Старинный театр в Европе / А. Веселовский. – М., 1870; Полевой И. Исторический очерк средневековой драмы / И. Полевой. – СПб., 1865; Петров Н. Старинный южнорусский театр / Н. Петров // Киевская старина. – 1882. – Т. IV; Антонович Д. Триста років українського театру / Д. Антонович. – Прага, 1925; Баженова С. Джерела виникнення польського театру на Поділлі / С. Баженова. – Режим доступу до ресурсу: http://www.forest.ru/tovtry/ru/history/statti/dzherela_polskogo_teatru.html; Dąbrowski S. Niedole aktorów w XVIII wieku // Pamiętnik Teatralny. – 1954. – Z. 3-4. – S. 251-254; Mathieu N.-C. L'Anatomie politique. Catégorisations et idéologie du sexe. – Paris, 1991; Windakiewicz S. Teatr polski przed powstaniem sceny narodowej. – Kraków, 1921; Simon L. Dykjonarz teatrów polskich. – W., 1935 та ін.

²⁵ Sobol R. Z dziejów teatru Potockich w Tulczynie // Pamiętnik Teatralny. – 1966. – Z. 1-4. – S. 189-222.

²⁶ Aleksandrowska E. List Tomasza Kajetana Węgierskiego do Stanisława Szczesnego Potockiego z przełomu lat 1784–85 // Wiek Oświecenia. – W., 1995. – T. 11; Aleksandrowska E. Zabawy przyjemne i pożyteczne, 1770–1777: Monografia bibliograficzna. – Wrocław, 1959.

²⁷ Wolszczanowa H. Potocki: Stanisław Szczęśny, Józefa Amelia z Mniszchów, Stanisław Septym, Jrosław, Mikołaj // Słownik pracowników książki polskiej. – W., 1972. – S. 709-710.

²⁸ Radziszewski F. Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych tak niegdyś byłych jako i obecnie istniejących w krajach dawną Polską. – Kraków, 1875.

²⁹ Kossakowska-Szanaja Z., Majewska-Maszkowska B. Zamek w Łańcucie. – W., 1964; Nitkiewicz M. Biblioteka i życie kulturalne Łańcuckiej rezydencji. – Łańcut, 1986; Nitkiewicz M. Katalog czasopism biblioteki zamkowej w Łańcucie. – Łańcut, 1977.

³⁰ Wiśniowska Z. Katalog starych druków biblioteki Muzeum-Zamku w Łańcucie. – Łańcut, 1974.

У ґрунтовних публікаціях М. Струтинської³¹ про стародруки з провенієнціями представників роду Потоцьких у бібліотеці Торунського університету ім. М. Коперніка, серед яких є книжки з Тульчина, подано їх науково-бібліографічний опис, книгознавчий аналіз та в загальних рисах історію книгозбірні. Огляд видань із Тульчинської книгозбірні, що зберігаються в Науковій бібліотеці Королівського замку у Варшаві, викладено в публікації А. Дзеньцьол³². У монографічному дослідженні про історію Віляновської бібліотеки автор Я. Рудницька, розглядаючи надходження книжок до Вілянова з інших книгозбірень, приділяє увагу і стародрукам із Тульчина, які потрапили туди шляхом спадку і тепер зберігаються в Національній бібліотеці Варшави³³.

Тульчинська бібліотека Потоцьких активно вивчалася українським книгознавцем І. Ціборовською-Римарович³⁴, яка намагалася зробити історико-книгознавчу реконструкцію магнатських книгозбірень, зокрема й тульчинської, а також дослідницею Л. Стрельніковою³⁵.

Долі родинного архіву Потоцьких із Тульчина й огляду його документів, що зберігаються в ЦДІАУК та бібліотеці ПАН (Краків), присвячені публікації українських архівістів Л. Гісцової, Л. Сухих, Д. Шовкового, Н. Черкаської, польської вченої Б. Шнайдрової та ін.³⁶

³¹ Strutynska M. Stare druki proveniencji Potockich i z Tulczyna w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu // Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi: Wyniki perspektywy. – W., 1992. – T. XIV; Strutynska M. Stare druki proveniencji Potockich z Tulczyna w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Adenda // Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi: Zbiory rozproszone. – W., 1993. – T. XV.

³² Dzięcioł A. Książki Potockich z Tulczyna w zbiorach starych druków w zamku Krolewskim // Kronika Zamkowa. – W., 1987. – № 4. – S. 14–17.

³³ Rożycki Ed. Z dziejów kultury książki w Kamieniu Podolskim w XVI–XVIII w. // Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi: Studia i materiały. – W., 1997. – T. 18. – S. 71–83.

³⁴ Римарович І. Родові книгозбірні Правобережної України XVIII ст. у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: історія та бібліографічна реконструкція: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.08 / І. Римарович. – К., 2001; Ціборовська-Римарович І. Книжки Тульчинської бібліотеки Потоцьких / І. Ціборовська-Римарович // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація: Наукові праці НБУВ. Вип. 1 / Редкол.: О. Онищенко та ін. – К., 1998. – С. 117–121; Ціборовська-Римарович І. Польські видання XV–XVIII ст. у фонді відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського / І. Ціборовська-Римарович // Бібліотечний вісник. – 2004. – № 4. – С. 2–7; Ціборовська-Римарович І. Родові бібліотеки Правобережної України століття (Вишневецьких – Мнішеків, Потоцьких, Мікошевських): історична доля та сучасний стан / І. Ціборовська-Римарович. – К., 2006; Ціборовська-Римарович І. Стародруки як джерело біографічних досліджень / І. Ціборовська-Римарович // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Вип. 13 / НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. АБУ; Редкол.: О. Онищенко (гол.) та ін. – К., 2004. – С. 34–45 та ін.

³⁵ Стрельнікова Л. Тульчинські «ельзевіри» / Л. Стрельнікова // Книжник. – 1991. – № 5; Стрельнікова Л. Посланці з минулого (до історії книги на Поділлі) / Л. Стрельнікова. – Вінниця, 1992.

³⁶ Гісцова Л. До історії родових і особових фондів землевласників Правобережної України XVI – початку XX ст. / Л. Гісцова // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наук. доп. всеукр. конф., 19–20 листоп. 1996. – К, 1997. – Ч. I. – С. 101–106; Гісцова Л., Шовковий Д. Тульчинська лінія Потоцьких у документах державного історичного архіву України, м. Київ: Огляд / Л. Гісцова, Д. Шовковий // Історія України. – 1997. – № 18; Сухих Л. Документи з родових архівів магнатів і шляхти Волині та Правобережної України в колекціях Центрального державного історичного архіву України в Києві: історія, склад, стан науково-довідкового апарату та перспективи його розвитку / Л. Сухих // Наук. доп. Всеукр. конф. (Київ, 19–20 листоп. 1996 р.). – К., 1997. – Ч. 2. – С. 90–96; Черкаська Н. До історії збірки «магнатських» фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1945) / Н. Черкаська // Архіви України. – 2002. – № 4–6. – С. 77–119; Bańkowski P. Polskie archiwa magnackie w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym w Kijowie // Archeion. – W., 1964. – T. 40. – S. 173–176; Hiscowa L.Z. Tulczyńska linia Potockich w aktach zespołu № 49 Centralnego Państwowego Historycznego Archiwum Ukrainy w Kijowie // Miscellanea historico-archivistica. – W., 1997. – T. 8. – S. 99–104; Schnaydrowa B. Fragment zbiorów tulczyńskich w rękopisach Biblioteki Polskiej Akademii nauk w Krakowie // Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii nauk w Krakowie. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969. – R. 15. – S. 89–102; Szowkowyj D. Dzieje i zawartość dokumentów z zespołu Potockich przechowanego w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy w Kijowie (Zespół 49, inw. 1,2,3) // Miscellanea historico-archivistica. – W., 1997. – T. 8. – S. 105–111 та ін.

Історія виникнення і розвитку дендрологічного парку «Софіївка» та імена його творців оповиті легендами, які склалися впродовж усього часу існування цього казкового творіння природи і людських рук. У цих описах є історичні й фактичні похибки і суперечності. Адже кожний автор додавав своїх емоцій, вражень, розуміння змісту і художньої цінності цієї унікальної пам'ятки. Величезний інтерес викликають роботи авторів другої половини XIX ст.³⁷, цінними матеріалами насичені роботи дослідників історії парку XX ст.³⁸, цікаві описи парку знаходимо в роботах зарубіжних дослідників та митців³⁹, науковим підходом вирізняються роботи директора Національного дендропарку «Софіївка» НАН України І. Косенка і його однодумців⁴⁰, надзвичайно багатими є Інтернет-ресурси.

З-поміж загальних праць з історії резиденцій польської шляхти на давніх територіях Речі Посполитої доречно виділити наукові розвідки А. Урбанського⁴¹, Р. Афтаназі⁴². Заслужують на увагу також дослідження Д. Малакова⁴³, І. та О. Родічкіних⁴⁴, у яких основну увагу приділено українським архітектурним ансамблям Потоцьких.

³⁷ Андреев Н. Софиевка / Н.Андреев // Московский телеграф. – 1832. – № 5. – С. 68–82; Долгорукий И. Софиевка / И. Долгорукий // Вестник Европы. – 1811. – № 6. – С. 123–133; Зыков В. К истории Умани / В. Зыков. – Умань, 1916; Иващенко В. Исторический очерк Умани и Царицына сада (Софиевки) / В. Иващенко. – К., 1895; Каталог деревьев и кустарников Уманского Царицына сада на 1905 г. – Умань, 1905; Пашкевич В. Уманский Царицын сад / В. Пашкевич // Вести императорского российского общества садоводства. – Спб., 1894. – №3. – С. 167–179 та ін.

³⁸ Вороновицкий А. Сказочный парк / А. Вороновицкий // Природа. – 1969. – № 10. – С. 98 – 101; Кислий І. Пам'ятники паркової архітектури на Україні: парк ім. 3-го Інтернаціоналу в Умані / І. Кислий // Архітектура Радянської України. – 1939. – № 9. – С. 17–21; Лыпа А. «Софиевка»: Уманский государственный заповедник (1796–1949) / А. Лыпа. – К., 1948; Максим'юк Т., Дідик В. Дендропарку «Софіївка» в Умані – 200 років / Т. Максим'юк, В. Дідик // Архітектурний вісник. – 1997 р. – № 2. – С. 25–27; Наймарк Й. Архітектура малих форм в Уманському парку-заповіднику / Й. Наймарк // Архітектура Радянської України. – 1939. – № 9. – С. 22–25; Роготченко А. Уманское чудо / А. Роготченко. – К., 1973; Храбан Г. Перший архітектор Софіївки / Г. Храбан // УІЖ. – 1971. – № 9. – С. 103–108 та ін.

³⁹ Swaryczewska M. Zofijówka Potockich w Humaniu. – Teka komisji urbanistyki i architektury, 1990. – Т. 24. – S. 101–109. – Т. 25. – S. 95–104; Themery T. Guide de Sophiovka, surnomme la merveille de l'Ukraine, jardin de la couronne, situe pres d'Human, dans les colonies militaires. – Odessa, 1846; Trembecki S. Zofijówka: Wstep i objasnienia Adama Mickiewicza. – Poznan, 1822 та ін.

⁴⁰ Клименко Т. Умань во времена владения ею дворянским родом Потоцких: расцвет и упадок / Т. Клименко // Wschodni rocznik humanistyczny. – Lublin-Radzyn Podlaski-Siedlce, 2005. – Т. II. – S. 117–123; Клименко Т. Умань за часів Потоцьких: документальна замальовка / Т. Клименко // Архіви України. – 2005. – №4. – С. 237–241; Косенко І. Дендрологічний парк «Софіївка» / І. Косенко. – Умань, 2003; Косенко І., Кривошея І. «Софіївка» – одиссея Потоцьких / І. Косенко, І. Кривошея. – К., 2007; Косенко І., Копотун В. Дендрологічний парк «Софіївка» – перлина в короні парків світу. Фотонарис / І. Косенко, В. Копотун. – Вінниця, 1999; Косенко І. Історія заснування, будівництва, розвитку та збереження дендропарку «Софіївка» НАН України / І. Косенко // Ogrody rezydencji magnackich XVIII–XIX wieku w Europie srodkowej i wschodniej oraz problemy ich ochrony ogrody Potockich. – W., 2000. – S. 46–56; Косенко І. «Софіївка» як прообраз французьких пейзажних парків другої половини XVIII століття / І. Косенко // Інтродукція рослин. – 2003. – №1–2; Косенко І. 50-річчя Національного дендрологічного парку «Софіївка» як наукової установи НАН України / І. Косенко. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.sofiivka.org.ua/ua/45.htm>; Косенко І., Шиф Е. Мифы и сказания в парке «Софиевка» / І. Косенко, Е. Шиф. – Кн. 1. – Умань, 2006 та ін.

⁴¹ Urbański A. Memento kresowe. – W., 1929; Urbański A. Podzwonne na zgliszczach Litwy i Rusi. – W., 1928; Urbański A. Pro Memoria. – W., 1929; Urbański A. Z czarnego szlaku i tamtych rubieży. – W., 1928.

⁴² Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Т. 9. Województwo Podolskie. – 2-e wyd. – Wrocław, Warszawa, Kraków, 1996; Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Т. 10. Województwo Braclawskie. – 2-e wyd. – Wrocław, 1996; Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Т. 11. Województwo Kijowskie. – 2-e wyd. – Wrocław, Warszawa, Kraków, 1996.

⁴³ Малаков Д. Архітектор Городецький / Д. Малаков. – К., 1999; Малаков Д. Минуле Немирова / Д. Малаков. – К., 1998; Малаков Д. По Брацлавщині (От Винниці до Тульчина) / Д. Малаков. – М., 1982.

⁴⁴ Родічкін І., Родічкіна О. Старовинні маєтки України: Книга-альбом / І. Родічкін, О. Родічкіна. – К., 2005.

До *п'ятої групи* належать студіювання генеалогічно-бібліографічних видань, які, допомагаючи осмислити ряд теоретичних аспектів, закладають фундамент⁴⁵.

У дослідженнях В. Томазова в контексті розвитку світової генеалогії відтворюється історія становлення вітчизняного родознавства, узагальнюється світовий досвід методики генеалогічного дослідження⁴⁶.

Монографія Н. Яковенко не є суто генеалогічною, вона скоріше висвітлює аспекти соціальної історії⁴⁷. Однак, з огляду на величезний генеалогічний матеріал, зосереджений у розвідці, його нову інтерпретацію, оригінальні трактування деяких спірних проблем українського родознавства, це фундаментальне дослідження стало значною подією в українській історичній науці взагалі та в українській генеалогії зокрема.

Методика здійснення генеалогічного дослідження наводиться в розвідці З. Служинської та М. Шапека «Генеалогія. Побудова, аналіз та застосування родоводів»⁴⁸. Автори висувують визнану в усьому світі методику поетапного складання родоводу: перший – збирання родовідного досьє, другий – формування генеалогічних карток та останній – побудова генеалогічної таблиці чи укладання родовідного розпису. Тут же подано приклад генеалогічної картки.

Історіографічний огляд міститься в монографії В. Кривошеї «Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків», що побачила світ 2002 р.⁴⁹ У ньому дослідник спиняється тільки на тих генеалогічних працях попередників, що стосуються козацької старшини, оскільки це зумовлено темою його роботи, хоча у вступі до книги В. Кривошея також торкається історії формування української генеалогії, де практично повністю наводить тези з попередніх своїх праць⁵⁰.

⁴⁵ Савелов Л. Лекции по русской Генеалогии, читанные в Московском Археологическом Институте / Л. Савелов. – М., 1908–1909; Dworzaczek W. Genealogia. – W., 1959 та ін.

⁴⁶ Томазов В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XXI ст.) / В. Томазов. – К., 2006; Томазов В.В. До історії української гілки старовинного роду Томар / В. Томазов // Українська біографістика. Зб. наук. праць. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 193–200; Томазов В. До родоводу М.А. Маркевича. (Бабуся Єлизавета Василівна Кочубей та її родичі) / В. Томазов // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць / Відп. ред. В. Смолій. – К., 1997. – С. 227–243; Томазов В. З генеалогії козацьких родів: Костянтиновичі та Вернадські / В. Томазов // Історія українського середньовіччя: козацька доба. Зб. наук. праць: У 2 ч. / Відп. ред. М.Ф. Дмитрієнко. – К., 1995. – Ч. 2. – С. 52–63; Томазов В.В. Максимович як генеалог українського дворянства / В. Томазов // 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті. Матер. Республ. наук.–практ. конф. [Київ, 20–21 жовтня 1992 р.] / Під ред. Я. Серіщева – К., 1993. – С. 98–101; Томазов В. Марковичі / В. Томазов // Старожитності. – 1994. – № 1/2. – С. 24–25; Томазов В. Перспективи розвитку історическої генеалогії на Україні / В. Томазов // ЛИРО. – 1998. – Вип. 3 (47). – С. 103–105; Томазов В. Про перспективи розвитку історичної генеалогії / В. Томазов // Четверта наук. геральд. конф. Зб. тез повідомлень та доп. / Упор. А. Гречило. – Львів, 1994. – С. 75–77; Томазов В. Родовід. Науково-методичний посібник / В. Томазов. – К., 2001; Томазов В. Становлення української генеалогії як наукової дисципліни. Початковий етап / В. Томазов // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць та спогадів: У 2-х ч. / Відп. ред. М. Дмитрієнко. – К., 2001. – Число 6 (7). – Ч. 1. – С. 96–104.

⁴⁷ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XVI – до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна) / Н. Яковенко. – К., 1993.

⁴⁸ Служинська З., Шапеко М. Генеалогія / З. Служинська, М. Шапеко. – Львів, 2000.

⁴⁹ Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків / В. Кривошея. – К., 2002.

⁵⁰ Кривошея В. Еліти нації і еліти суспільства (або деякі питання української генеалогії) / В. Кривошея // Розбудова держави. – 1998. – № 1/2. – С. 98–105; Кривошея В. Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648–1782 рр.): У 2-х ч. / В. Кривошея. – К., 1998; Кривошея В. Українська генеалогія: стан і перспективи розвитку / В. Кривошея // Перша заочна наук. конф. з питань генеалогії і біографіки, присв. 160-річчю з дня народження О.М. Лазаревського. Тези повідомлень. – Вінниця, 1994. – С. 3–4.

Монографія В. Чишка «Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України»⁵¹ теоретично розкриває такі поняття, як біографія, біографіка, біографістика, біографічні дослідження, персонологічна біографія, життєпис. Автор розглядає історію й теорію біографії як літературного жанру та історико-біографічного дослідження в проблемно-хронологічному аспекті європейської й української історико-культурної традиції. Визначено основні напрями і проблеми вивчення біографії, обґрунтовано теоретико-методологічні основи біографістики як спеціальної історичної дисципліни.

У 90-х рр. ХХ ст. в Україні реанімовано генеалогічні розвідки. І трохи більше як за десять років тут уже є певні успіхи: фундаментальні праці, присвячені історії роду купців та промисловців Терещенків, змістовні розвідки щодо купецьких родів Харитоненків, Бродських, Зосимів, Родоканакі, Хараджаєвих, патриціанських родів Львова – Боїмів, Папара, Корняків і Києва – Гудим-Левковичів, Рибальських, Войновичів, священницьких родів Рудичевих, Білинських, Міхновських, Дольницьких тощо.

Зі здобуттям Україною незалежності та поступовим звільненням суспільства від догматів соціалізму зростає інтерес людей до власного походження, коренів свого роду. Тому останнім часом з'являються аматорські дослідження про власні роди.

Останнім десятиліттям в Україні спостерігається поглиблена тенденція до вивчення історії окремих родів, виникають нові генеалогічні розвідки, посилюється інтерес до просопографічних досліджень, про що яскраво свідчать дисертаційні дослідження⁵².

Історіографічний аналіз джерел із теми свідчить про те, що історія тульчинської лінії роду Потоцьких привертала увагу істориків переважно в контексті діяльності окремих представників досліджуваного фамільного клану.

Доробок попередників створив підґрунтя для подальших студій, виявив слабо висвітлені або невивчені компоненти, що дозволило концептуально переосмислити порушену проблему на основі сучасних підходів. Таким чином, розглянуті дослідження переконливо доводять, що історія тульчинської лінії роду Потоцьких є надзвичайно важливою в контексті відтворення як загальної історії України, так і загальної історії Польщі.

⁵¹ Чишка В. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України / В. Чишка. – К., 1996.

⁵² Барабаш Н. Рід Білозерських та культурний світ України ХІХ – поч. ХХ століття: нові методологічні підходи: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Н. Барабаш. – Дніпропетровськ, 2004; Березовська Т. Рід Аркасів: просопографічний портрет на історичному тлі доби: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т. Березовська. – Одеса, 2003; Голубчик Г. Рід Марковичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України: «Нова сімейна історія»: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Г. Голубчик. – Дніпропетровськ, 2003; Кривошея В. Персональний склад та генеалогія української козацької старшини: дис. ... доктора іст. наук: 07.00.06 / В. Кривошея. – К., 2005; Ткаченко О. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. Ткаченко. – К., 1998; Ткаченко Т. Громадська та благодійна діяльність Г.П. Галагана: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т. Ткаченко. – Переяслав-Хмельницький, 2002; Товстоляк Н. Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце і роль в історії України ХІХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. Товстоляк. – Кривий Ріг, 2006; Целуйко О. Рід Даниловичів у кінці ХVІ – на початку ХVІІІ ст.: історико-генеалогічне дослідження: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / О. Целуйко. – Львів, 2003.

Але аналіз праць вітчизняних і зарубіжних науковців із даної проблеми засвідчує, що, використовуючи різні методологічні й ідеологічні принципи та підходи, вони досягли певних успіхів у їх вивченні. Однак, незважаючи на їх досягнення в означеній царині, комплексне дослідження, присвячене історичному виміру тульчинської лінії роду Потоцьких, відсутнє.

Попри певні здобутки вітчизняних науковців у розробці теоретичних питань родознавства, значна частина дослідників під час реконструкції родоводів недостатньо використовує сучасні методики та підходи.

Загалом, стан історіографії проблеми щодо місця та ролі магнатів Потоцьких в історії України підтверджує правильність вибору теми дисертаційної роботи і необхідність написання узагальнюючих наукових праць.

Проведення цього дослідження передбачає використання значної кількості **джерел**, весь комплекс яких поділяємо на зображувальні, речові, лінгвістичні та писемні типи. Найбільш важливими є писемні джерела, меншу питому вагу мають зображувальні, речові та лінгвістичні джерела, однак і вони служать оригінальним доповненням до писемних джерел.

Сукупність залучених **писемних джерел** до історії роду і соціокультурної діяльності його представників, в першу чергу, поділяємо на *опубліковані* й *архівні* джерела, значна частина яких уведена до наукового обігу вперше.

За формально-змістовним принципом комплекс **опублікованих писемних джерел** доречно розподілити на такі групи.

1. *Польські геральдично-генеалогічні та біографічні довідники* (А. Бонецький, Е. Боровський, Ю. Бобрович, В. Двожачек, Ю. Дунін-Борковський, Т. Жихлінський, Т. Зелінська, К. Несецький, С. Урусський, В. Велондке та ін.)

2. *Російські біографічні та генеалогічно-геральдичні довідники* (П. Долгорукий, О. Половцов, О. Лакієр, Д. Кобеко, Л. Савьолов, О. Онучін, С. Тройніцький та ін.)

3. *Довідкові бібліографічні та географічні джерела*: різноманітні словники, каталоги.

4. *Джерела особистого походження*, або так звані *ego-документи*. До цієї групи джерел відносимо мемуари, щоденники, записні книжки, епістолярію, автобіографії, подорожні нотатки представників роду Потоцьких.

5. *Некрологи*.

6. *Мемуарна та історико-краєзнавча література* (Т. Бобровський, Ф. Вігель, Е. Комаровський, Ю. Крашевський, А. Нарушевич, Ю. Немцевич, Л. Потоцький, А. Пшездецький, А. Урбанський та ін.)

7. *Джерела, які характеризують юридичні, майнові, господарські, меценатські аспекти діяльності представників клану Потоцьких.*

8. *Интернет-джерела*. Складний характер проблеми зумовив використання інформаційних ресурсів Інтернету. Так, важливу біографічну інформацію містить польський сайт «Genealogia dynastyczna». Викликає інтерес сайт «Всероссийское генеалогическое древо», на якому в алфавітному порядку розміщено інформацію про певних представників роду Потоцьких. Дослідити інформацію, пов'язану з гербами Потоцьких, допомагає російський сайт «Геральдика». Архітектурні пам'ятки роду Потоцьких дає змогу вивчати сайт «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР», який являє собою довідник пам'яток будівництва й архітектури України. Дендрологічний парк «Софіївка», його історія, сучасність та перспективи розвитку представлені на офіційному однойменному сайті. Про інтерес до представників роду Потоцьких, а також до їх культурної та громадсько-політичної діяльності свідчить наявність великої кількості статей-повідомлень з Інтернету.

Неопубліковані архівні матеріали залучені з метою розширення джерельної бази дослідження. До цієї групи джерел відносимо документи, які зберігаються в архівосховищах України, Польщі та Франції: Центральному державному історичному архіві України м. Києва, Державному архіві Вінницької області, Державному архіві Черкаської області, Державному архіві Хмельницької області, Архіві НБУВ, Інституті рукописів Національної наукової бібліотеки ім. В.І. Вернадського в м. Києві; Центральному архіві давніх актів у Варшаві, Державному архіві в Кракові, Польській бібліотеці в Парижі, особистому сімейному архіві графа Адама Потоцького (Нормандія, Франція).

Про значущість культурної та суспільно-громадської діяльності представників роду Потоцьких свідчать їх іменні фонди, які зберігаються в різних наукових і архівних установах України (наприклад, фонд 49 «Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні» в ЦДІАК України, фонд 879 «Потоцькі – графи Подільської губернії» в ДАВО).

Майже в усіх родових маєтках Потоцьких були архіви, які склалися в результаті їхньої господарської, політичної та державної діяльності. Є відомості про існування архівів у Кристинополі, Тульчині, Немирові, Умані, Теплику, Печорі. Про це свідчать описи справ, які зберігалися в Тульчинському й Уманському архівах. На жаль, розрізнені дані не дають повної картини загального стану архіву Потоцьких. Частина його зберігається нині у фонді 49 у Центральному державному історичному архіві України м. Києва і своїм походженням завдячує передусім другій, або, як її ще називають, тульчинській, лінії гетьманської гілки роду Потоцьких герба срібна Пилява.

Згідно з трьома описами ЦДІАК України, фонд 49 становить 6444 справи. У фонді 49 документи не всіх членів Тульчинської лінії представлено рівномірно. Так, лише незначна кількість справ пов'язана з іменами сина і внука Станіслава Потоцького, тобто Фелікса Казимежа і

Юзефа. Більше документів належить правнуку графа Станіслава, а саме Францішку Салезію. Основу ж київської частини архіву Потоцьких становлять документи сина графа Францішка – Станіслава Щенсного (1752–1805 рр.) і його сім'ї. Зокрема, значна кількість документів належить його третій дружині Софії та двом їхнім синам – Мечиславу і Болеславу. Документів дітей від другого шлюбу графа Станіслава Щенсного – із Жозефіною Мнішек – небагато, в основному це листи і деякі матеріали Станіслава, Володимира і Констанції Потоцьких.

Огляд документів фонду 49, що зберігається в ЦДІАК України, дає змогу дійти висновку: фонд, будучи надбанням переважно тульчинської лінії Потоцьких, одночасно є вагомою частиною архіву роду Потоцьких загалом. Панівне становище, яке займав магнатський рід у Польщі й Україні протягом кількох століть, зумовило можливість зосередження величезного масиву архівних документів. Із часом ці документи набули неабиякого значення для всебічного вивчення життя українського і польського народів.

Потоцькі належали до тих магнатсько-польських родів, що відігравали значну роль у становленні культури на Поділлі та Київщині. У їхніх маєтках улаштовувалися крупні освітні осередки, картинні галереї, парки тощо. Глибокий слід, а з тим і документальне підтвердження, залишила діяльність Потоцьких і в ряді інших фондів архіву.

Наприклад, вивчалися фонди, в яких відбита діяльність Болеслава Потоцького, зокрема, фонд 707 «Управління Київського учбового округу» і фонд 442 «Канцелярія Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора», де знаходимо відомості про його участь у створенні та матеріальній підтримці шкіл, гімназій, сирітських будинків, аптек, костелів, церков, шпиталів, ботанічного саду, театру в містах Немирові, Умані, Тульчині. Після смерті Болеслава всіма закладами почала опікуватися його онука Марія Григорівна Щербатова та її діти Олександра Олексіївна (1881–1920 рр.) і Володимир Олексійович (1880–1920 рр.)

Важливий і об'ємний матеріал міститься про Мечислава Потоцького у фондах 442, 1258, 356 та ін. Конфіскація маєтків Олександра Потоцького за участь у польському повстанні відображено у фондах 486 та 442. Спадкові документи Софії Потоцької знаходимо у фонді 486.

У Державному архіві Вінницької області є велика кількість майнових документів родини Потоцьких, які зберігаються у фондах: 254 «Подільський губернський відділ народної освіти», 470 «Вінницький повітовий суд», 471 «Гайсинський повітовий суд», 473 «Брацлавський повітовий суд», 474 «Ямпільський повітовий суд», 477 «Ямпільський повітовий управитель», 479 «Могилів-Подільський повітовий земський суд», 480 «Вінницький повітовий земський суд», 492 «Літинський повітовий земський суд», 507 «Брацлавський повітовий земський суд», 521 «Брацлавська повітова казенна палата», 608 «Липовецький повітовий суд», 792 «Гайсинсько-Ольгопільський повітовий земський суд», 863 «Щербатови – князі, поміщики Подільської та Херсонської губерній», 879 «Потоцькі – графи, поміщики Подільської губернії», 880 «Строганови

– графи, поміщики», 895 «Брацлавське намісницьке правління», Р-5257 «Особистий фонд Брілінга Г.Г.».

У Державному архіві Черкаської області зберігається фонд Г. Храбана (Р-5624). Сьогодні до складу фонду входять різні документи, що характеризують наукову і творчу діяльність краєзнавця Храбана. Окрему групу документів становлять матеріали з історії будівництва дендрологічного парку «Софіївка», викликають інтерес зібрані дані про окремих представників родини Потоцьких, особливо про третю дружину Станіслава Щенсного Потоцького – Софію.

Про пожертки Францішка Салезія Потоцького на будівництво костьолів знаходимо підтвердження у фонді 685 Державного архіву Хмельницької області.

Досліджуючи питання про тульчинську книгозбірню Потоцьких, автор зверталася до фондів архіву Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (АНБУВ).

Чимало рідкісних документів, пов'язаних із Потоцькими, зберігається в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського.

Особливу групу становлять рідкісні фонди і рукописи, пов'язані з історією родини Потоцьких, які зберігаються в Польській науковій бібліотеці в м. Парижі та з якими ми мали змогу ознайомитися особисто як стипендіат Історично-літературного товариства в Парижі ім. Марії Здзярської-Залеської (м. Париж, травень–червень, 2007 р.)

Одними з найдавніших емігрантських польських інституцій у Європі є Польська бібліотека й Історико-літературне товариство в Парижі, засновані осередком польських емігрантів після листопадового повстання 1830–1831 рр. Тут зберігається ряд важливих джерел з історії польсько-українських відносин на різних історичних етапах – як оригіналів, так і рукописних копій.

Серед рідкісних документів Польської бібліотеки в Парижі стосовно історії роду Потоцьких особливе місце посідають листи Станіслава Щенсного Потоцького за 1792 р., які являють собою перекладні копії польською і російською мовами.

Суттєвим доповненням до створення просопографічного портрета Францішка Щенсного Потоцького є його епістолярний спадок, відображений у фондах Польської бібліотеки в Парижі.

Але найбільшу цінність становлять документи з особистого сімейного архіву графа Адама Потоцького, які зберігаються в його родовому замку в Нормандії (Франція). Під час роботи з архівами графа Адама Потоцького автор мав змогу ознайомитися з фотокопіями сімейних документів, розміщених в архівах Варшави і Кракова.

Висловлюємо велику вдячність Вельмишановному графові Адаму Потоцькому за допомогу у вивченні маловідомих сторінок історії його славетної родини і гостинний прийом, який дозволив ознайомитися з рідкісними і безцінними матеріалами.

Для визначення можливостей дослідження біографій та внеску знакових і менш відомих представників родинного кола Потоцьких у культурне і суспільне життя доречним є застосування

персонологічного підходу до аналізу джерел. Саме цей підхід дає змогу визначити їхній особистий внесок, простежити процес формування і вплив на нього родинних чинників. Дослідити біографії представників старших поколінь роду повною мірою немає можливості у зв'язку з обмеженою кількістю джерел, які розпорошені по архівосховищах Польщі.

До *лінгвістичного типу джерел* у цьому дослідженні відносимо антропонімічні джерела (імена, топоніми). Досить часто вибір імені дитини зумовлювався традиціями роду.

До *речових джерел* належать парково-архітектурні пам'ятки (тульчинський палац, немирівський маєток, дендрологічний парк «Софіївка» тощо), розпорошені книгозбірні Потоцьких, твори мистецтва, меблі, особисті речі Потоцьких і т. ін., що збереглися до нашого часу і надають певну допомогу у відновленні колориту епохи, в якій жили представники роду Потоцьких.

До *зображувального типу джерел* можна віднести герб роду, а також портретні зображення його представників та сучасників, які мали відносини з членами родинного кола Потоцьких тощо.

Отже, викладене вище дає підстави стверджувати, що з означеної проблеми існує досить ґрунтовна джерельна база, яка дозволяє об'єктивно і достовірно розкрити зміст теми дисертації. Разом із тим вона недостатньо залучена до наукового обігу, що визначає завдання, а в окремих випадках і наукову новизну дослідження. Аналіз та вивчення масиву джерел переконують в тому, що сукупність названих документів надає дослідникам важливу і корисну інформацію, допомагає простежити історію розвитку тульчинської лінії роду Потоцьких.

Кожне вивчення тієї чи іншої проблеми ґрунтується на загальній теорії наукового пізнання, а також на специфічному *методологічному інструментарії*.

Вітчизняна і зарубіжна історична наука перебувають у пошуках нових концептуальних орієнтирів та підходів, за допомогою яких можна було б відтворити багатовимірну історію людства. У цьому напрямку плідно працюють сучасні історики А. Болебрух, С. Воронкова, С. Жук, Я. Калакура, С. Кульчицький, Ю. Павленко, О. Реєнт, В. Смолій, Л. Таран, В. Якунін та ін.

Провідним для цієї роботи є полідисциплінарний (міждисциплінарний) підхід, який знайшов відображення в понятійному апараті.

Понятійний апарат дисертації характеризується використанням термінів та категорій як традиційно історичних, так і запозичених з інших суміжних наук (соціології, історичної психології, культурології та ін.)

Крім загальних принципів, методів та прийомів історичного дослідження, автор використовував так званий просопографічний метод.

Просопографія – це метод дослідження колективних біографій, який кожному особу, що потрапила в поле наукової зацікавленості історика, розглядає як особистість та як індивідуальність. Навіть за відсутності достатньої кількості документального і наративного матеріалу він дозволяє шляхом історичного занурення реконструювати особистість у її

громадському, суспільному і приватному житті, відтворити духовний космос індивіда. Слід зазначити, що суспільне і приватне розглядається або як рухливі елементи в єдиному континуумі сфери, або як звернені один до одного (взаємоорієнтовані) сторони соціального і духовного життя.

При відтворенні історії роду просопографічні методи мають універсальний характер. По-перше, в результаті дослідження цього жанру крізь призму життя та діяльності особистості більш насичено, багатогранно виступає історична епоха, в яку вони жили і яка тією чи іншою мірою персоніфікується в інших біографіях. По-друге, історичне буття людини розглядається, з одного боку, з погляду характеристики героя як особистості, тобто визначення його суспільного статусу, ступеня участі в історично значущих подіях, впливу на суспільне життя і життя наступних поколінь, а з іншого боку – з погляду виявлення його індивідуальності, яка визначає внутрішній світ людини, її духовний потенціал.

Робота над створенням просопографічного портрета роду Потоцьких має ряд суттєвих особливостей, які вимагають застосування таких методологічних засад.

1. Передусім необхідно визначити коло осіб, які потрапили в поле уваги історика. У складеному автором просопографічному списку наявні лише окремі представники роду Потоцьких, які залишили помітний слід в історії нашої країни і які, власне, і зробили цей рід знаменитим. Про інших представників роду подаються стислі біографічні відомості, а основна концептуальна лінія дисертаційної роботи зосереджена на видатних Потоцьких.

2. Важливою засадою є побудова просопографічного дослідження. Наявні відомості про рід Потоцьких непропорційно висвітлюють його покоління. З одного боку, достатньо широке коло джерел про одних представників фамільного клану Потоцьких, з другого – уривчасті відомості, непрямі джерела про інших. Відповідно, й у викладенні матеріалу намітилася така сама диспропорція. Якщо виключити з кола визначених осіб тих Потоцьких, відомостей про яких недостатньо, дослідження збідніє і буде виглядати неповним. Просопографія дає змогу не відмовлятися від поставленої мети, а будувати історію фамільного клану шляхом послідовної реконструкції життя та діяльності особистостей, що ввійшли до просопографічного списку.

3. Історія кожного роду має свою відзнаку. При побудові науково-дослідної розвідки такі відзнаки суттєво впливають на її концептуальні засади. Якщо не з'ясувати і не розкрити їх своєчасно, подальше історичне просопографічне дослідження може призвести до плутанини, зміщення акцентів, неприпустимих помилок.

Маючи намір показати зв'язок між представниками різних поколінь та визначити місце досліджуваної родини в загальному розвитку суспільства, потрібно одночасно розв'язувати завдання, яке стоїть на стику генеалогії та історії культури, – виявити еволюцію ідей, що пронизують історію даного роду, та діяльнісних практик. Конкретна людина в її соціальній реалізації – величезною мірою дитя своєї епохи. Але так само справедливим є те, що в дитині, яка виховується в сім'ї та саме в її рамках первинно соціалізується, багато що зумовлене саме її традиціями. Важливими є й біологічні

константи, визначувані генетично: вони задають можливості, а значить межі, подолати які вдається нечасто. Дія сукупності перелічених факторів й утворює неповторну комбінацію, основу психологічної індивідуальності особистості. А за справедливим зауваженням чеського вченого Ф. Герека, «інтерпретація життєвого шляху [...] виявляється вельми поверхневою, якщо цей шлях не розглядається на тлі його психологічних особливостей». На прикладі родини Потоцьких можна прослідкувати все вищеназване: і роль у біографії родової біології, й сімейні традиції, й віяння часу, що відображають розвиток суспільства.

Для просопографічного дослідження група осіб утворює привабливий у багатьох відношеннях об'єкт. Особливої цілісності йому додає їх споріднений зв'язок, відкриваючи додаткові можливості для вивчення проблематики, що нас цікавить. Слід лише сформулювати загальні для групи питання, отримати відповіді та зіставити їх.

Такими питаннями є: рід як об'єкт вивчення в контексті історії; методологія дослідження в групах, поєднаних єдністю роду; раціональне й емоційно-естетичне начало в представників таких груп, їх відображення в діяльності; індивідуальне, родове, соціокультурне в розвитку; фактори, що визначали розвиток України і Польщі в XVII–XIX ст.; «паростки» духовної еліти та їх соціальний матеріал; генетичне і соціальне в способах формування еліти та ін.

Беручись за це дослідження, автор планувала істотно наблизитися до досягнення двох цілей.

Перша, звичайна для науково-біографічної літератури, вбачалася в тому, щоб відновити біографії видатних представників роду Потоцьких. Продукт історієписання, породженого дослідницькими зусиллями в цьому напрямі, значною своєю частиною неминуче є емпіричним і фактографічним.

Друга мета оформилася зі специфіки об'єкта дослідження, з того, що під загальну оправу зібралося відразу декілька діячів. Склад цієї групи був, зрозуміло, не випадковим. Її представники розділені часом (в осіб, які створюють крайні ланки обраного ланцюжка, роки народження розходяться майже на півтора сторіччя), місцем діяльності (арена – майже вся Європа), а в ряді випадків і культурою.

Перспектива приростити сумарну масу створеної колективними працями історіографів просопографії (в значенні колективних, порівняльних біографій) доповнилася можливістю використовувати просопографію як аналітичний метод, орієнтований на наукознавчі та культурологічні завдання.

Робота з групами, що складаються з осіб, поєднаних спільністю роду, відкриває цікаві можливості для вивчення еволюції деяких культурних феноменів, і насамперед тому, що розширює хронологічні рамки дослідження. Матеріал, який охоплює значний хронологічний період, здатний характеризувати ці феномени не лише в статистиці, а й в історичній динаміці. Останнє є вельми цінним для інтерпретації конкретного матеріалу в різних історико-культурних контекстах. Більш цілісно при цьому розкривається і власне культурологічний аспект подій.

Дещо спрощуючи реальну картину, будь-яку соціалізовану особу можна представити як результат сукупної дії трьох різноприродних чинників, трьох субстанціонально незалежних начал (див. рис. 1):

- генетичного чинника (G): начала природженого, зумовленого генетичною пам'яттю – психофізіологічних характеристик індивідуума, що частково зберігаються в ході їх міжпоколінінної трансляції;

- сімейного (фамільного) чинника (F): традицій роду, тієї складової вже не генетичної, а соціокультурної пам'яті, яка транслюється на рівні мікроосередків суспільства – сім'ї та ряду соціальних агентів, завдяки яким ця особа формується і розвивається; це – соціальна адсорбована особою пам'ять, яка передається не всім простором (середовищем) дитинства, а лише тією його частиною, що пов'язана з домашнім вихованням;

- чинника часу (T): «духу епохи», утвореного з тих ментальних стереотипів, які нав'язує індивідуумові час, а точніше, сучасний йому, переважно позасімейний, культурний субстрат, що є носієм досвіду лише частково відрефлектованого в різних формах пов'язаних з ним соціальних практик; це інша частина соціокультурної пам'яті, яка зберігається і безперервно оновлюється в структурних осередках суспільства всіх рівнів.

Чинник часу («дух епохи»)

(зумовлений соціокультурною пам'яттю, яка зберігається і безперервно оновлюється в соціальних інститутах суспільства)

Генетичний чинник

(зумовлений генетичною пам'яттю і є психофізіологічною характеристикою індивіда)

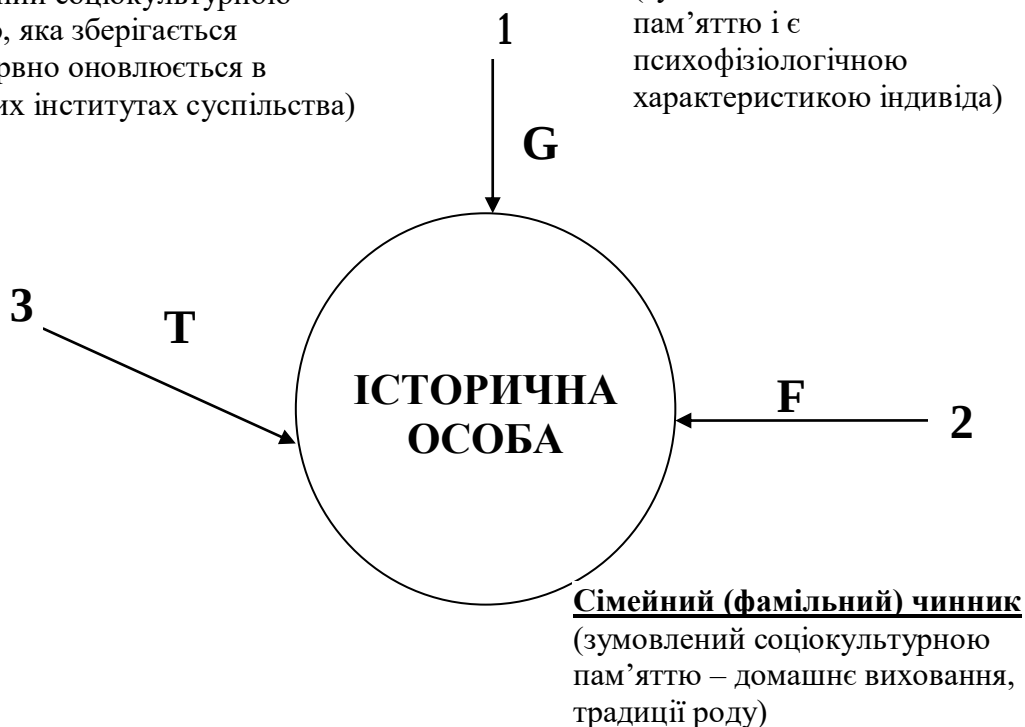


Рис. 1. Особа як результат сукупної дії різноприродних чинників

Усі три чинники діють на фоні тієї індивідуальної неповторності, яка формується щоразу новим поєднанням елементів спадкової інформації.

Виділення внеску кожного з вищеназваних начал у більшості випадків (не враховуючи особливі модельні ситуації) являє собою вельми непросте завдання. У методичному плані слід прагнути зафіксувати, по можливості, всі змінні, за винятком однієї – тієї, вплив якої досліджується. Тут головна проблема полягає, як правило, в неможливості цілеспрямовано регулювати стан об'єкта. Історик працює з особистостями, що вже склалися, з уже прожитими ними життями. Але для компаративних досліджень він певною мірою вільний цілеспрямовано формувати ті, що вивчаються в їх сукупності.

Серед сукупностей, які становлять інтерес для наших досліджень, природну цілісність мають групи, поєднані єдністю роду. У представників одного роду два компоненти – генетична схильність та традиції роду – володіють певною близькістю. Зрозуміло, і перше, і друге з часом змінюються. Але ці зміни є порівняно повільними, в змістовному плані консервативними, завжди еволюційними і завжди зберігають пам'ять про минуле.

Звернення до вибірок, сформованих на основі спільності роду, дозволяє намітити контури процедури, яка уловлює вплив того, що вище ми образно назвали «духом епохи». Приналежність до одного роду максимально зближує всю вибірку за чинником G, а окремих представників у її складі (брати, що виховувалися в одній сім'ї) – ще й за чинником F. Залишається навчитися відстежувати зміну чинника T. Досягти цього дозволяє розбиття вибірки на підгрупи (когорти) за близькістю дат народження. Саме так, а не на основі приналежності до одного «коліна» (покоління родовідного дерева). Останнє в окремих випадках є допустимими, а в загальному випадку неприйнятним: дати народження всередині покоління можуть значно розрізнятися, причому відмінності нарастають у міру збільшення порядкового номера покоління (діапазон дат розширюється). Перехід від однієї підгрупи до іншої дозволяє аналізувати вплив чинника T, усередині ж підгрупи – індивідуальну мінливість та зовнішні чинники, що не повторюються для інших одиниць вибірки, але здійснюють вплив на формування особи.

Матеріал, який дозволяє досліджувати історію роду Потоцьких, на нашу думку, особливо добре адаптований до подібного роду методичних маніпуляцій.

Таким чином, історіографічний огляд засвідчує фрагментарність попередніх досліджень тульчинської лінії роду Потоцьких, що спонукає до створення синтетичної праці, присвяченої комплексному вивченню соціокультурної діяльності тульчинської лінії роду Потоцьких у рамках українського періоду його історії. Джерельна база складається з великої кількості опублікованих, а також залученого комплексу неопублікованих або частково опублікованих архівних документів, різних за формою, видом, характером зберігання. Структура залученої джерельної бази дослідження дає змогу робити певні висновки й узагальнення. Застосування загальнонаукових,

міждисциплінарних, соціокультурних методів та методів просопографії дозволяє вивести дослідження тульчинської лінії роду Потоцьких на якісно новий рівень.

Другий розділ «Біографія як основа вивчення історичних постатей та родин (на прикладі роду Потоцьких срібної Пиляви)» присвячений першому поколінню Потоцьких і визначенню його місця в тогочасних суспільно-політичних процесах, автором приділено увагу знаковим постатям роду – Станіславу Ревері (помер 1667 р.), Феліксу Щенсному Казимежу (помер 1702 р.), Юзефу (помер 1723 р.) та Францішку Салезію (1700–1772 рр.) Потоцьким.

Автор зазначає, що здавна історія та біографія вважалися нерозривними поняттями. Життя окремих осіб допомагало глибше і повніше з'ясувати хід та значення історичних подій, робило хронологію більш конкретною. Сьогодні біографія є допоміжним засобом для істориків, виступаючи підґрунтям для проведення додаткових досліджень певного історичного явища. Вона виникає як вид історико-літературної творчості та частина історіографічної традиції в її літописно-хронікальній формі, де поєднані емпіричні та концептуальні підходи до висвітлення біографії як факту життя та діяльності людини з метою впливу на свідомість сучасників.

У дисертації зазначається, що історичні дослідження – це не лише великі фундаментальні праці з важливих історичних тем, а й вивчення історичного минулого окремих родин, окремих постатей, про що яскраво свідчать біографії фамільного клану Потоцьких.

На підставі проведеного аналізу дисертант зазначає, що у Речі Посполитій існувало шість різних родів, які носили прізвище Потоцькі (Potocki): герба Пилява, герба Любич, герба Остоя, герба Сренява, герба Шеліга, герба Яніна. Найвідоміші з них – Потоцькі герба Пилява.

Виявлено, що перші документально підтверджені відомості про рід Потоцьких зустрічаємо у XIII ст., вивчаючи генеалогію перших поколінь Потоцьких та їх місце в тогочасних суспільно-політичних процесах, доведено, що політичної могутності родина Потоцьких набула в середині XVI ст.

Автор зазначає, що про перше покоління роду Потоцьких існують фрагментарні, розрізнені дані переважно в джерелах польського походження, які відображають лише соціально важливі факти особистого внеску окремих представників фамільного клану. Провінційність роду, що стримувала інтенсивне зростання політичної й економічної потуги клану, поступово відійшла на задній план, а наближеність до короля та підтримка великих політичних діячів сприяли швидкому поступу роду як в економічній, так і в суспільно-політичній сферах. Удалими були шлюбні традиції Потоцьких, що не лише зміцнювало економічну основу роду, а й сприяло встановленню свояцько-родинних відносин із найбагатшими і найвпливовішими сім'ями Речі Посполитої. І хоча перше покоління Потоцьких ще не мало такої фінансової могутності, воєнної слави і суспільного визнання, як їхні відомі нащадки, проте саме воно заклало підвалини величі магнатського роду Потоцьких.

Досліджено, що представники роду володіли значними територіями, замками, маєтками в Польщі, Білорусії, Україні, насамперед у Подільському, Брацлавському, Белзькому, Руському і Краківському воєводствах, обіймали важливі державні посади в Речі Посполитій, а згодом – у Росії й Австрії.

Вирізнено герби срібної та золотої Пиляви. Потоцькі Тульчинської (гетьманської) лінії належали до герба срібної Пиляви. Різниця в гербах полягала в кольорі фігури, відповідно, золотої та срібної.

Засновником гетьманської гілки визначено військового і політичного діяча – Станіслава Потоцького Реверу (1579–1667 рр.), великого гетьмана коронного, воєводу київського, краківського та ін., діяльність якого помітно позначилася на історії Польщі й України, особливо середини XVII ст. Одружившись із дочкою брацлавського старости, генерала подільських земель Валентина Олександра Калиновського і Гелени Струс, Софією, граф Станіслав одержав за нею у посаг маєтки в Брацлавському, Волинському, Подільському і Київському воєводствах. Поділ маєтностей між синами графа Станіслава поклав початок двом лініям гетьманської гілки: першій – Андрія і другій – Фелікса Казимежа. Шлюб сина графа Фелікса – Юзефа – із Теофілою Терезою із Центнерів, панею на Тульчині, остаточно закріпив подільські маєтки за Потоцькими, започаткувавши тульчинське відгалуження другої лінії.

Зростання могутності родини знайшло своє відображення і в таких зовнішніх ознаках, як розбудова власних замків-палаців (як-то, наприклад, маєток Францішка Салезія Потоцького в Кристинополі).

У дослідженні зазначено, що Францішек Салезій Потоцький належав до найбагатших людей країни. Власний маєток він розбудував, удаю використавуючи своє власне становище. Паралельно із цим успішно вибудував чудову політичну кар'єру. Наближеність та підтримка королівського двору дозволили йому обійняти ряд престижних посад, тримати у своїх руках значну кількість староств та економій. Прибутки зі староств, поряд із доходами з власних величезних маєтків, кількість яких було збільшено в результаті вдалих шлюбів, створили міцне фінансове підґрунтя магнатської родини. Разом із тим він робив величезні пожертви на релігійні цілі.

Автором спостерігається ревне слідування догматам та відстоювання позицій католицької церкви родини Потоцьких. Так, дотації Потоцьких на розбудову костелів, монастирів, шкіл вимірювалися десятками тисяч злотих, а також пожертвами великих грошових сум різним церковним орденам і фундаціям.

На прикладі окремих представників фамільного клану Потоцьких простежено, що біографічний жанр є реконструкцією особистості, проведеною на засадах вірогідних джерел та їх зіставлення. Доведено, що при відтворенні біографії історичної постаті можна зняти штампи лише за допомогою залучення генеалогічного аналізу.

Сучасний період, який можна охарактеризувати часом державного і національно-культурного відродження українського народу, відзначається пробудженням широкого суспільного інтересу до історичного минулого окремих історичних постатей і родів. Лише на основі глибоких знань минулого людство може усвідомити і визначити своє місце в загальному процесі суспільного розвитку. Кожне нове покоління, що вступає на арену суспільно-політичного життя, завжди звертається до практичних надбань історичного минулого. Збережені в соціальній пам'яті народу, вони містять великі творчі потенціали, здатні за певних умов перетворитися на реальну силу, що визначає соціальну мотивацію, спрямовану на задоволення тих чи інших суспільних потреб. Використання історичного минулого завжди було вагомим чинником суспільно-політичного виховання народу.

Аналіз діяльності видатних особистостей у контексті загальнонаціонального розвитку допомагає адекватно реставрувати перебіг подій, оскільки за певними явищами і ситуаціями завжди стоять конкретні люди. Серед історичних постатей на особливу увагу заслуговують особистості, діяльність яких не так давно замовчувалася або перебувала поза межами наукового інтересу дослідників. Саме до них належать і знакові постаті роду Потоцьких. Сьогодні вже не виникає сумніву щодо потреби більш уважного ставлення до вивчення минувшини магнатських аристократичних родів, представники яких нерідко тією чи іншою мірою впливали на перебіг вітчизняної історії.

У третьому розділі «Станіслав Щенсний Потоцький та його нащадки: просопографія роду» змістовно проаналізовано життя та діяльність Станіслава Щенсного Потоцького (1751–1805 рр.) та його дітей від двох останніх шлюбів.

Автор наголошує, що особливого значення набувають методи колективних біографій (просопографія), які використовують нові технології обробки матеріалів та дозволяють реконструювати багатогранні аспекти життя та діяльності цілих династій. Будь-які фактори історичного процесу стають діючими пружинами, коли вони пропущені через ментальність людей і трансформовані нею. Тому особистість виступає як умістилище соціально-культурної системи своєї епохи. Саме тому сучасна історична наука відводить важливе місце створенню біографічних портретів.

Традиція біографічного опису – це прагнення осмислити і визначити феномен особистісної індивідуальності. Звільнення історичної науки від нашарувань ідеологічної заангажованості в біографістиці дозволяє показувати: саме існування особистості в потоці історичної доби, її життя, події та зміст цього життя; сприйняття й оцінку індивідуальної особистості в соціумі, в культурі, уявлення про її масштабність та значимість; різноманітність форм опису і розуміння особистісної індивідуальності в соціально-комунікативній практиці повсякденності (в міжособистісних

відносинах, у діяльності у певній галузі); осягнення конкретного індивідуального буття (в унікальності його емпірії подій та в знаках долі).

Автор дійшла висновку, що важливим аспектом просопографії є вивчення біографії людей у динаміці, тобто детальній характеристиці, яка відображає зміни об'єктів вивчення в часі, тому структура просопографічного дослідження має виглядати таким чином: а) визначення належності об'єктів дослідження до політичних і професійних груп; б) наявність у дослідженні «динамічних характеристик» (динамічні характеристики – ряд взаємопов'язаних аспектів біографій осіб, відповідно до яких відстежуються в часі життєвий шлях і політична (суспільна, творча, наукова тощо) доля як окремої особистості, так і всього соціуму в цілому – від народження до кінця життєвого чи творчого шляху); в) оформлення результатів вивчення у вигляді не образу або портрета, які характеризують певну групу людей у конкретний момент часу, а колективної біографії, що дозволяє прослідкувати зміни, які відбуваються в житті груп, досліджуваних протягом певного періоду.

Для просопографічного дослідження група осіб, зокрема Станіслав Щенсний Потоцький і його сини від двох шлюбів, утворює об'єкт, привабливий у багатьох відношеннях. Особливої цілісності йому надає їхній споріднений зв'язок, що відкриває додаткові можливості для вивчення детальної й об'єктивної історії роду Потоцьких.

Реконструкція і розширення родоводу Станіслава Щенсного Потоцького дозволяє простежити динамічні процеси розвитку внутрішньосімейних відносин.

Висвітлення приватного життя Потоцьких, родинних легенд, міфів допомогло у створенні просопографічного портрета за відсутності або обмеженості відомостей про окремих представників роду. При сукупному використанні документальних і наративних джерел крізь призму життя та діяльності особистості проступає історична доба. І навпаки, історичне тло сприяє якомога яскравішій реконструкції образу людини, репрезентуючи її як особистість (суспільний статус) і як індивідуальність (внутрішній світ).

Головним, що визначало традиції роду Потоцьких, було служіння справі піднесення вітчизни, її потребам і вимогам. На прикладі Станіслава Щенсного Потоцького можна побачити, що воно не завжди збігалось із загальноприйнятими нормами.

Серед основних імпресингів, що потужно вплинули на формування особистості Щенсного, автор називає такі, як: народження в консервативній родині, де з раннього дитинства виховували в дусі магнатської родової гордості та бездумного, поверхового, екзальтованого святенництва; деспотичні, жорсткі риси характеру батьків, що наклало відбиток на все життя, так само як і те, що Станіслав був єдиним сином і на нього покладалися величезні надії, які тяжіли над ним усе життя (С.Щ. Потоцький мав усі дані для того, щоб посісти престол Речі Посполитої); отримання належної освіти; виявлення з раннього віку літературних здібностей, виховання в багатомовному

середовищі, що заклало базові основи знань й освіченості; невдале кохання і перший шлюб, що вплинуло на подальше формування відносин із жінками (розчарування, невпевненість, повна віддача у відносинах і велика довіра, якої вони, як правило, ніколи не виправдовували); постійний вплив різних агентів соціалізації (починаючи від родичів і закінчуючи підлеглими). На прикладі Щенсного всередині роду Потоцьких відбулася певна трансформація щодо шлюбного відбору, пов'язана із загальноєвропейськими тенденціями, зокрема з проникненням ідей просвітництва і романтизму, які по-новому розглядали особистість жінки і дитини, роль кохання в житті людини. Підтвердженням цього є третій шлюб із жінкою значно нижчого походження. Підтримуючи думку італійського онтопсихолога Антоніо Менегетті про те, що основним принципом життєдіяльності є принцип пульсації, можна виділити періоди спаду та піднесення суспільної та громадсько-політичної активності Станіслава Щенсного: період піднесення припадає на 1780–1792 рр., спаду – на роки еміграції, останні роки життя. На прикладі Щенсного простежуємо феномен «сили повернення», який особливо яскраво проявляється в період повернення з гамбурзької еміграції. У Станіслава Щенсного можна відзначити відсутність здатності та готовності максимально самостійно мобілізувати власні сили, брак достатньої для продуктивної творчості цілеспрямованості без зовнішньої стимуляції. Зміна орієнтації в політичних поглядах призводить до трансформації його національної свідомості та національної само ідентифікації. Спираючись на дані стосовно розвитку маєтків графа, Щенсного можна назвати добрим господарником і людяним паном. Заслугує на увагу різнопланова меценатська діяльність Потоцького (освітні, медичні заклади, церкви та ін.); почасти завдяки проектам Станіслава Щенсного, Потоцькі залишили нам унікальну історико-культурну спадщину (дендрологічний парк «Софіївка», тульчинський маєток, який називали «подільським Версалем», унікальні книгозбірні, велику кількість культових споруд і под.)

Зовнішні вияви магнатської побожності Станіслава Щенсного і його нащадків часто поєднувалися з прямим порушенням норм християнської етики, у випадках суперечностей останніх із майновими і немайновими інтересами магната.

Поділ Речі Посполитої сприяв укладанню представниками роду міжнаціональних шлюбів.

На прикладі життєвого сценарію Станіслава Щенсного Потоцького і його синів можна виявити безліч свідчень одночасного існування лихого і доброго в кожній людині, в суспільстві. Тому дослідження мотиваційних суперечностей у вчинках особистостей є необхідним та важливим для розуміння соціальних явищ у соціумі.

Відомо, що стабільність або нестабільність розвитку суспільства впливає на індивідуальні особливості розвитку людей. Економічні та політичні кризи створюють багатоваріантні лінії поведінки індивідуумів у соціумі, корегують соціальну реакцію і мислення людей. Індивідуум обирає таку лінію поведінки, яка відповідає його особистісним інтересам та цінностям і зумовлена

соціальними, політичними, релігійними, культурними, ідеологічними умовами життя. Яким саме цінностям надаватиме перевагу особистість, залежить від її емоційно-психічних станів, до яких належать потяги, почуття, прагнення, переживання, емоції, воля, що, як і вчинки людей, можуть бути позитивними чи негативними (це яскраво підтверджено на прикладі Станіслава Щенсного, на трансформації його суспільно-політичних поглядів, на зміні національних парадигм). Провідну роль у житті кожної особистості, за твердженнями психологів, відіграє воля, яка, завдяки емоціям і потягам, зумовлює дії та вчинки людини. Отже, поведінка людини проявляється завдяки її вчинкам.

Важливим є висновок У. Джемса, який довів, що «відмова від зазіхань на недосяжне дарує людині певне полегшення, як і в разі об'єктивної реалізації таких побажань». Іншими словами, людина, за певних умов своєї життєдіяльності відмовляючись із різних причин від одних потреб або ціннісних орієнтацій, від певного життєвого середовища чи простору, натомість отримує певне психологічне та фізичне полегшення, пристосовуючись до іншого зовнішнього середовища й умов життя, навіть коли вони раніше не були прийнятими (яскравий приклад – Станіслав Щенсний Потоцький, Олександр Потоцький, Мечислав Потоцький та ін.)

Автор зазначає, що історична роль Станіслава Щенсного Потоцького, яку він відігравав у 1784–1793 рр., недостатньо вивчена. Певна річ, це не означає, що його політична діяльність не була відомою чи була оповита для істориків якоюсь таємницею. Її аналізували в численних дослідженнях стосовно другорядних проблем, а також синтетичних, присвячених передусім періоду Чотирирічного сейму, і в загальних рисах вона вже з'ясована.

Натомість майже не досліджені й досі дуже маловідомі суспільно-моральні аспекти діяльності Потоцького, що передувала цьому періоду, його роль у шляхетській суспільній думці перед 1791 р., чинники, що посприяли зміцненню становища першого магната Речі Посполитої – а отже, всі ті явища, які призвели до висунення петербурзькою клікою Зубова саме Потоцького на посаду маршалка Торговицької конфедерації як людини, що в більшості шляхти мала великий авторитет та тішилася славою найревнішого захисника шляхетських свобод і водночас полум'яного патріота.

Приклад Щенсного Потоцького переконливо доводить, що у XVIII ст. громадська думка шляхти великий особистий авторитет пов'язувала зовсім не з перевагами характеру і розуму політика чи державного мужа, а просто з його багатою родовою традицією і великими маєтностями. Майнове становище, а у зв'язку з ним і суспільне, вирішувало все.

Оцінюючи постаті Щенсного Єжи (1776–1809 рр.), Станіслава (1782–1831 рр.), Ярослава (1784–1838 рр.) і Володимира (1788–1812 рр.) Потоцьких (синів Станіслава Щенсного від другого шлюбу), автор врахувала акцентуацію їх характеру й індивідуальні особливості темпераменту. Сини Станіслава Щенсного визначаються як емотивні особистості; підвищена емотивність

дозволяла більш сильним особистостям (учителям, оточенню, родичам) впливати на формування їх життєвих позицій. Варто звернути увагу на те, що в дитинстві, з огляду на родинне виховання, в кожного були вироблені різні домінуючі риси характеру; так, у Щенсного Єжи – розбещеність, пристрасть до азартних ігор, у Станіслава – зібраність (можливо, завдяки вивченню в дитинстві основ бухгалтерської справи), у Ярослава – талант до блюзнірства, у Володимира – педантичність, дисциплінованість і внутрішня структурованість (можливо, завдяки тому, що продовжив освіту в Німеччині). Концентрація уваги батьків на своїх життєвих сценаріях призвела до того, що вони не були для дітей основними агентами соціалізації, діти і батьки існували в різних життєвих паралелях; перекладання відповідальності за виховання на інших людей (у дитинстві – насамперед на вчителів) та необмежені матеріальні блага зумовлювали девіантну поведінку в більш зрілому віці (наприклад, любов до азартних ігор, розгульного способу життя, блуду). Згідно з дослідженнями сучасних психологів, середні діти в багатодітних родинах найчастіше бувають неуспішними через незібраність або невпевненість, оскільки ними не захоплювалися як первістками і не віддавали їм усю любов як найменшим. Із часом у цих дітей формуються невпевненість у собі та занижена самооцінка. На життєві сценарії наклало відбиток твердження Станіслава Щенсного, що з чотирьох синів від шлюбу із Жозефіною Амалією Мнішек, лише одного – Щенсного Єжи – він визнає рідним. У Володимира (певно, через ранню смерть) ці амбіції яскраво не проявлялися, а Станіслав і Ярослав своїми діями постійно намагалися довести батьківство Щенсного Потоцького і свої права на його спадок, особливо це виявлялося в постійних судових процесах із Софією Потоцької та її дітьми.

У дисертації акцентовано, що кожен із нащадків Станіслава Щенсного Потоцького і Софії Вітт – Олександр (1798–1868 рр.), Мечислав (1799–1878 рр.) та Болеслав (1805–1893 рр.) – мав свій власний життєвий сценарій, на який, крім сімейного виховання, психологічних імпресингів, різноманітних агентів соціалізації, наклала свій відбиток історична доба.

Показано, що розпорошені по світу (Олександр (після посольського повстання 1831 р.) переважно в Німеччині, Мечислав – у Франції, Болеслав – у Росії), пристосувавшись до іншого зовнішнього середовища, сини Щенсного залишалися носіями традицій роду, однак кожен із них укладав у це поняття власне розуміння і бачення (Олександр уважав справою честі змити «ганьбу» сім'ї за «зраду» батька; Мечислав, через власні амбіції зазнавши поневірян і пригод, головним уважав примноження фінансового капіталу; Болеслав вів спокійний, усталений спосіб життя російського віропідданого).

Автор зазначає, що відомості про рід Потоцьких непропорційно висвітлюють окремих представників фамілії. З одного боку, достатньо широким є коло джерел про Станіслава Щенсного Потоцького, його батьків, дружин. З іншого – уривчасті відомості, непрямі джерела про синів від шлюбу із Жозефіною Амалією Мнішек (Станіслава, Ярослава, Володимира), крім Щенсного Єжи,

оскільки його ім'я було задіяне в сімейному скандалі, який набув значного розголосу на теренах Російської імперії. Відповідно до даних і викладених матеріалів, як результат, намітилася певна диспропорція. Однак, якщо виключити з кола визначених осіб тих Потоцьких, відомостей про яких недостатньо, дослідження збідніє і виглядатиме неповним.

Четвертий розділ «Жінки тульчинської лінії родини Потоцьких: гендерні аспекти» присвячений характеристиці та аналізу життєвих сценаріїв жінок тульчинської лінії, зокрема Анни Ельжбети Потоцької (1724–1772 рр.) – дружини Францішка Салезія, Гертруди Коморовської (1754–1771 рр.) – першої дружини Станіслава Щенсного, Жозефіни Амалії Мнішек (1752–1798 рр.) – другої дружини Щенсного, Софії Главані-Вітт (1760–1822 рр.) – третьої дружини торговельного генерала, Софії Потоцької (1801–1875 рр.) – в заміжжі Кисельової, Ольги Потоцької (1803–1861 рр.) – в заміжжі Нарішкіної – дочок Щенсного і Дельфіни Комар (1807–1877 рр.) – першої дружини Мечислава Потоцького.

Автор констатує, що зміна парадигми соціальної історії привела до оновлення її теоретико-методологічного апарату і розширення предметного поля досліджень, а це, у свою чергу, інтенсифікувало становлення окремих субдисциплін, зокрема – гендерної історії.

У дисертації зазначено, що гендер – це складний соціокультурний конструкт, який відображає відмінності в ролях, поведінці, ментальних і емоційних характеристиках між чоловічим та жіночим. У межах цього підходу гендер розуміється як організована модель соціальних відносин між жінками і чоловіками, яка не лише характеризує їх спілкування і взаємодію в сім'ї, а й визначає їх соціальні відносини в основних інституціях суспільства. Таким чином, гендер трактується як один із базових вимірів соціальної структури суспільства, який разом з іншими соціально-демографічними і культурними характеристиками (раса, клас, вік) організовує соціальну систему.

В історії та сьогоденні жінка посідає визначне місце. Однак через зосередження гендерних та жіночих досліджень здебільшого в площині вивчення історії жіночого руху, розвитку феміністичних ідей в Україні, а також ролі української жінки в історії, вони все ще мають дещо однобокий і фрагментарний характер.

Крізь тисячоліття й досі залишаються святими такі ролі жінки, як: берегиня домашнього вогнища, мати, продовжувачка роду. Тож не дивно, коли мова заходить про жінку, відразу спрацьовує культурологічний стереотип. Але не можна обминути образи жінок, які змінювали перебіг історичних подій, надихали чоловіків на подвиги і безумства, змушували вірити в силу жіночої краси та розуму, стверджували, що Жінка – це велика сила і дар божий.

Так, наприклад, автор зазначає, що Анна Ельжбета Потоцька відіграла впливову роль у формуванні життєвих сценаріїв не лише свого сина Саніслава Щенсного, а й невинної Гертруди Коморовської. Порушення Щенсним шлюбних традицій, зокрема у виборі шлюбного партнера,

зацепили магнатські амбіції його батьків та призвели до трагедії – як скромної Гертруди Коморовської, так і зухвалої Анни Ельжбети.

Серед імпресингів, що вплинули на формування особистості Жозефіни Амалії Потоцької, уродженої Мнішек, автор визначає: народження у відомій аристократичній родині, де до того ж була єдиною донькою; отримання належної освіти (виявлення з раннього віку музичних та літературних здібностей, заохочення з боку батька і викладачів до їх розвитку); виховання в багатомовному просторі (з дитинства вільно володіла польською, німецькою, французькою, знала латинь); обдарування не лише художнім та літературним талантом, а й бурхливим темпераментом.

Невдалий шлюб, зумовлений не лише тим, що інтелектуальним і культурним рівнем пані Потоцька значно перевершувала свого чоловіка, а й психологічними особливостями, зокрема вулканічною вдачею, постійні подружні зради, народження позашлюбних дітей та розлучення наклали відбиток на її життєвий сценарій.

Літературну і художню творчість пані Жозефіни необхідно розглядати, зазначає автор, з урахуванням умов життя і впливу на неї Антонія Альберtrandі, Бенедикта Гулевича, Яна Святителя Лампі та ін. Участь у масонських ложах, підтримка чоловіка в його політичних авантюрах, високі нагороди (орден Зоряного хреста, орден Святої Катерини) свідчать про активну громадську позицію пані Потоцької.

Своїм життєвим сценарієм Жозефіна порушила тогочасне уявлення про процесуальну дієздатність жінки, яка регулювалася переважно звичаєм і суспільними упередженнями щодо представниць слабкої статі.

У дисертації відмічено, що Жозефіну Потоцьку можна сміливо віднести до нового покоління жінок, які намагалися реалізувати себе в культурно-громадській роботі та в літературній діяльності, допускаючи вольності в шлюбних відносинах. Однак слід зазначити, що тогочасне суспільство не було підготовлене до сприйняття активної позиції «нових жінок», що призводило до так званого рольового конфлікту.

Відтворюючи просопографічний портрет Софії Главані-Вітт-Потоцької, автор зазначає, що ця жінка півжиття прожила в Україні, її тричі продавали і купували; вродлива від природи, вона волею долі та внаслідок складних життєвих перипетій стала легендою свого часу.

Софія Потоцька здобула величезну, хоч і короткочасну, популярність у Польщі та багатьох інших країнах Європи наприкінці XVIII і на початку XIX ст., а її ім'я назавжди ввійшло в історію моральних скандалів епохи Просвітництва.

У дисертації простежено, що пані Потоцька цікавила своїх сучасників та нащадків передусім із двох причин. По-перше, історія її кар'єри була такою незвичайною, що вона могла б стати сюжетом авантюрних романів XVIII ст. По-друге, роман, а відтак шлюб Софії Вітт зі Щенським Потоцьким спонукали дослідників, які вивчали проблеми суспільного і морального занепаду польської шляхти і

магнатів у роки другого і третього поділів, до пошуків бодай непрямого її впливу на особистість маршалка Торговицької конфедерації.

В очах сучасників Софія Главані була трохи не символічною *femme fatale* (фатальна жінка – фр.) – створінням, таким самим гарним, як і підступним та жорстоким, котре накликало нещастя на голови численних своїх залицяльників, недостойним того обожнювання, що ним вони його оточували. За життя вона була об'єктом постійного інтересу громадської думки; про неї часто говорили, писали. По Софії залишився не лише великий спадок, не лише славнозвісна «Софіївка», а й легенда про силу жіночості, що здатна не лише змінювати долі сильних світу, а й впливати на перебіг політичних подій. Піддається сумніву, чи досягла б такого життєвого успіху Софія, якби не зустріла на своєму шляху польського магната Станіслава Щенсного Потоцького.

Незважаючи на кровний зв'язок, однакове середовище виховання і повторення певних подій у житті сестер Софії та Ольги Потоцьких, автор вважає за необхідне звернути увагу на відсутність особливо теплих стосунків між ними. Різні політичні погляди і громадянські позиції поглибили прірву в родинних відносинах сестер. Переплетіння двох життєвих доль, поєднане коханням до одного й того ж самого чоловіка (Павла Кисельова), не дало змоги жодній із сестер відчувати повноти жіночого щастя.

Зазначено, що Дельфіна Потоцька (Комар) за життя змогла досягти визнання небувалої, подекуди зовсім незаслуженої, слави в історії польської культури доби романтизму, але так до кінця своїх днів залишалася по-своєму нещасною, не маючи ані справжньої сім'ї, ані дітей.

Гендерний підхід, використаний при проведенні цього дослідження для вивчення особливостей функціонування роду Потоцьких, передбачає застосування гендерної методології, тобто здійснення комплексного аналізу соціально-історичних явищ з урахуванням фактора статі. Гендерна методологія історії розглядає історичний процес крізь призму гендерної проблематики і проводить реконструкції моделей минулого, виходячи з гендерного досвіду досліджуваної епохи.

У розвитку гендерної історії актуальним є поняття гендерних ролей, що розглядаються як набір очікуваних у конкретній історичній ситуації зразків поведінки для чоловіків та жінок з урахуванням їхньої соціальної позиції. На макрорівні основою трансформації гендерних ролей є вплив зовнішніх факторів (суспільства і культури), що можна яскраво спостерігати, досліджуючи життєві та творчі шляхи представниць фамільного клану Потоцьких.

Автор зазначає, що під час дослідження розвитку особистості окрему увагу необхідно приділити формуванню гендерного самовизначення на мікрорівні, під яким розуміємо результати сприйнятих впливів соціально-психологічних імпресингів, референтних груп і систем ціннісних орієнтацій та ідеалів. Проте слід відмітити неможливість існування жінки в одній ролі (дружина-мати, дружина-донька і т. ін.) Слід констатувати фрагментарність гендерних ролей, яка передбачає одночасне виконання людиною різноманітних ролей, що дуже часто не можуть гармонійно співіснувати, а це призводить до можливості виникнення так званого рольового конфлікту.

Займаючи одночасно декілька позицій у суспільстві (матері, дружини, сестри, коханки, землевласниці, патріотки, меценатки, аматорки тощо), кожна із жінок магнатського роду Потоцьких намагалася знайти свій шлях, свою нішу в суспільній ієрархії (як, наприклад, Софія Потоцька), реалізувати свої творчі здібності (як-то Жозефіна Потоцька), не забуваючи при цьому вирішувати власні проблеми, самореалізуватися.

У п'ятому розділі **«Рід Потоцьких і розвиток української культури»** автором охарактеризовано такі культурно-мистецькі проекти Потоцьких, як Тульчинський маєток, приватний магнатський театр, родові книгозбірні, дендрологічний парк «Софіївка», Немирівська гімназія.

У роботі підкреслено, що діяльність людини є передумовою виникнення та базисом історії людського роду, історії людства, всієї історії культури загалом. Культура є способом регулювання, збереження, відтворення і розвитку всього суспільного життя, водночас виступаючи принципом зв'язку з людиною, засобом її вступу до соціального життя.

Автор зазначає, що кожне покоління роду Потоцьких відзначала наявність неординарних особистостей, які зробили вагомий внесок в економічний та культурний розвиток регіону, країни, нації. Історія роду Потоцьких на генетичному рівні довела, що спадковість має визначальний вплив на духовний світ індивіда.

Відмічено, що українські маєтки Потоцьких за всіх часів, а особливо наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст., являли собою визначні культурні центри, були важливими осередками духовного життя суспільства. Так, наприклад, садибне будівництво, яким активно займалися Потоцькі, виступало як синтез архітектури, пластичних мистецтв і природи, об'єднаних у композиційно цілісний твір. Яскравим тому підтвердженням є Тульчинський маєток.

У дисертації наголошується, що Тульчинський палац Потоцьких, який було збудовано 1782 р. Станіславом Щенським Потоцьким, являв собою наймонументальніший палацовий комплекс доби класицизму на території України. Палацово-парковий ансамбль Потоцьких був створений як синтез архітектури, мистецтва, природи. Перенесення резиденції Щенського Потоцького з Кристинополя до Тульчина сприяло швидкому соціально-економічному розвитку міста та його околиць. На території маєтку був цілий комплекс підсобних служб, торгові ряди, де продавали вироби тульчинських мануфактур, і навіть графський театр. Надзвичайно багата картинна галерея, бібліотека та архів із 17 тисячами томів, колекції медалей і монет являли ціннісне зібрання, яким би могли пишатися відомі музеї та бібліотеки світу. Тульчинський палац був осередком для спілкування і творчої ініціативи художників, письменників, філософів, музикантів, а також світом високої архітектури і садово-паркового мистецтва, центром інноваційних технологій у палацово-парковому мистецтві кінця XVIII – початку XIX ст.

Своєрідність садибної архітектури і садово-паркового мистецтва родини Потоцьких полягала в їх розвитку, що відбувався в контексті загальноєвропейської культури та відбивав її ідейно-художню різноманітність. Деякі стильові риси, властиві цим видам мистецтва, прийшли із Заходу до України раніше, ніж до Росії. Вагома роль маєтків, садів та парків у житті цілих поколінь підтверджується їхньою значимістю в усіх видах мистецтв – живописі, декоративно-ужитковому мистецтві, літературі, поезії та музиці, що постійно взаємозбагачували одне одного.

У дисертації зазначено, що палацово-паркові ансамблі, присадибні парки, міські сади створювалися як синтез архітектури, мистецтва, природи. Досить часто вони ставали тлом для сюжетних композицій, літературних творів, зокрема, поезії. Маєтки і садово-паркові ансамблі з часів заснування і до початку XX ст. були справжніми музеями, оскільки містили безцінні колекції творів культури і мистецтва. Особливу цінність становить «меморіальність» старовинних маєтків, садів і парків, пов'язана не лише з іменами видатних діячів культури та історії, а й з пам'яттю про давно минулі епохи та їх культуру.

Автор дійшла висновку, що культурні надбання роду Потоцьких, зокрема його тульчинської лінії, є феноменом української культури кінця XVIII – першої половини XIX ст., а їхні маєтки – великими історико-культурними осередками європейського значення.

Палацово-парковий комплекс у Тульчині, збудований наприкінці XVIII ст., виконував функцію соціального й адміністративного осередку численних володінь Потоцьких. Рівень освіти, культурного розвитку і заможність Потоцьких при створенні й утриманні садиби зумовили використання новітніх технологій, прийомів ведення господарства, тому Тульчин став зразковою садибою. У першій половині XIX ст. архітектурно-паркові комплекси Потоцьких постійно перебудовувалися і вдосконалювалися, були перлиною першої величини серед подібних ансамблів України. Суспільна і меценатська діяльність Потоцьких, їх передові погляди сприяли тому, що Тульчин став подільським Версалем, символом краси і духовності, де збиралася світова духовна еліта суспільства, подовгу живучи в маєтку і творячи свої найкращі шедеври.

Культурні потреби власників, живий інтерес до історичного минулого, бажання принести користь стали головними аргументами того, що в українських маєтках Потоцьких були зібрані, зберігалися і реставрувалися пам'ятки минулого як польського, так і українського народу, писемні джерела, архіви.

Театр за всіх часів був, є і буде інструментом і формою пізнання та усвідомлення феномена людини, виразу духовно-культурних, мистецько-естетичних ідеалів людської спільноти, відображення політичного устрою, ідеологічних учень, тому не дивно, що він посідав особливе місце в житті Потоцьких.

Автором відзначено, що історія польського приватного магнатського театру на сьогодні мало відома і може слугувати підґрунтям до розуміння витоків виникнення польського театру, шляхів його

трансформації. Тульчинську сцену спонукали до життя люди, щиро захоплені театром, маючи у своєму розпорядженні чималу, винесену ще з батьківських домів, театральну культуру, а також досить багатий досвід у цій сфері, – це Станіслав Щенсний Потоцький і його друга дружина Жозефіна Амалия Мнішек. Власне, ці вподобання та зацікавленість були протягом декількох років одним із небагатьох елементів, що об'єднували не зовсім удалий подружній союз.

Театр Потоцьких у Тульчині наслідував уподобання своєї епохи і з цього погляду був типовим представником театральної культури другої половини XVIII ст., типовим магнатським театром. Продовжуючи в загальних рисах дукельську репертуарну лінію, театр у Тульчині переріс, однак, її за своїм розмахом, різноманітністю реалізованих ним драматичних форм.

Шлюб Щенсного із Софією Вітт відкрив нову сторінку в історії Тульчина і його театру. Наступниця Жозефіни подбала про те, щоб їхня з чоловіком резиденція засвітилася новим блиском.

Поява в Потоцьких професійного режисера й актора Жмійовського доводить, що в останні роки життя Щенсного тульчинський театр спирався на професійні сили. На тульчинській сцені ставилися твори різних жанрів: комедії, драми, трагедії, а також опери – як зарубіжних, так і польських авторів.

У дисертації зазначено, що бібліотека тульчинського маєтку, яка виникла в другій половині XVIII ст., була великою магнатською книгозбірнею доби Просвітництва, заснованою руським воєводою, політичним діячем Речі Посполитої другої половини XVIII ст. Станіславом Щенсним Потоцьким.

В історії книгозбірні виокремлюються два періоди: перший – період активного збирання бібліотеки, в якому брали участь не лише її засновник, а й члени його родини: Жозефіна Амалия Потоцька, Софія Потоцька; другий – період розпорошення бібліотечного фонду, пов'язаний з розподілом спадщини та еміграцією спадкоємця Тульчинського маєтку Мечислава Потоцького до Парижа. Виявлено, що бібліотека формувалася шляхом успадковування, закупівлі, передплати. Фонд складався переважно із західноєвропейських видань. Перше місце посідали французькі видання. Хронологічно книгозбірня охоплювала XV – початок XIX ст. Відмічено, що бібліотечний фонд мав універсальний характер. Тут були видання з основних галузей наукових знань: історії, філософії, юриспруденції, географії, математики, фізики, хімії, архітектури, військової та інженерної справи, медицини, граматики європейських та східних мов, лексичні та енциклопедичні словники. Широко представлені твори античних авторів та красне письменство від найдавніших часів до XVIII ст. включно, а також твори визначних французьких і англійських представників Просвітництва.

У дослідженні підкреслено, що всі власники Тульчина були відомими суспільними діячами, меценатами, які зробили значний внесок в історично-культурний розвиток як Польщі, так і України. Завдяки Потоцьким, у Тульчині було створено нову соціокультурну систему, своєрідний мікрокосмос зі складною семантикою, духовним єднанням людини та природи.

У роботі звернуто увагу на те, що дослідження суспільної та благодійної діяльності XIX ст. – перспективний і актуальний напрямок сучасної історичної науки. Потоцькі, нащадки польських

магнатів, маючи всі права загальноросійського дворянства, відігравали помітну роль у житті не лише свого регіону, а й держави в цілому. На приватні кошти Потоцьких створювалися й утримувалися притулки, лікарні, школи, дитячі садки, будувалися громадські будівлі.

Вивчення меценатської діяльності Потоцьких у XIX ст. дає змогу висвітлити як невідомі сторінки регіональної історії, так і тогочасні культурологічні процеси, з'ясувати їх значення для прогресивних перетворень у житті як українського, так і російського суспільства. Історико-культурна спадщина Потоцьких є унікальною.

У другій половині XIX ст. ім'я мецената і суспільного діяча Болеслава Станіславовича Потоцького було відоме не лише на Поділлі, а й далеко поза його межами. Становлення Б. Потоцького як відомого філантропа відбувалося під впливом середовища, в якому він жив. Меценатська, благодійна і суспільна діяльність Потоцьких була зумовлена релігійною, гуманістичною й егоїстичною мотивацією. Немирівська гімназія другої половини XIX ст. – освітній, культурний і науковий осередок європейського рівня, який мав потужний вплив не лише на розвиток просвітництва краю, а й на українську освіту і культуру в цілому.

Автор відмічає, що вивчення меценатської діяльності Потоцьких має суттєве значення для виховання кращих патріотичних традицій меценатства і суспільно-благодійної діяльності серед сучасних українських філантропів.

Родовід Потоцьких охоплює великий період історії України. Важливо наголосити, що Потоцькі не були простими спостерігачами або фіксаторами подій, навпаки, вони були їх учасниками, творцями суспільно-політичних, культурологічних процесів, основоположниками культурних традицій та віянь.

У **висновках** узагальнені результати пошукової й теоретично-аналітичної роботи, проведеної автором у рамках дисертаційного дослідження. У результаті просопографічного дослідження історії тульчинської лінії роду Потоцьких у контексті історичної доби автор зробив узагальнення основних положень і сформулював підсумки дослідження.

Зокрема, на основі наукового аналізу джерельної бази та історіографії проблеми з'ясовано стан і ступінь її вивчення, визначено рівень і повноту науково-теоретичного обґрунтування.

При відтворенні історії роду Потоцьких використана просопографічна методика, що виявилася найбільш придатною для цього жанру досліджень. Це дозволяє, по-перше, крізь призму життя та діяльності особистості більш насичено, багатогранно прописати історичну епоху, в яку вони жили і яка тією чи іншою мірою персоніфікується в інших біографіях; по-друге, розглядати історичне буття людини, з одного боку, з погляду характеристики героя як особистості, тобто визначення його суспільного статусу, ступеня участі в історично значущих подіях, впливу на суспільне життя і життя наступних поколінь, а з іншого боку – з погляду виявлення його індивідуальності, яка визначає внутрішній світ людини, її духовний потенціал.

Магістральними напрямками соціокультурної діяльності роду була суспільно-політична і культурно-мистецька діяльність. Визначено внесок видатних представників роду в ці сфери життя суспільства і чинники тяглості традицій такої діяльності (трансмисії).

Суспільна інтеграція роду відбувається одночасно із входженням роду до числа національної еліти.

У Речі Посполитій існувало шість різних родів, які мали прізвище Потоцькі: герба Пилява, герба Любич, герба Остоя, герба Сренява, герба Шеліга, герба Яніна. Найвідоміші з них – Потоцькі герба Пилява.

Під час дослідження генеалогії перших поколінь Потоцьких та їх місця в тогочасних суспільно-політичних процесах, виявлено, що перші документально підтверджені відомості про рід Потоцьких датуються XIII ст. Доведено, що політичної могутності родина Потоцьких набула в середині XVI ст.

Представники роду володіли значними територіями, замками, маєтками в Польщі, Білорусії, Україні, насамперед у Подільському, Брацлавському, Белзькому, Руському і Краківському воєводствах, обіймали важливі державні посади в Речі Посполитій, а згодом у Росії й Австрії.

Результатом наукового пошуку стало виокремлення гербів срібної та золотої Пиляви. Потоцькі тульчинської (гетьманської) лінії належали до герба срібної Пиляви.

Засновником гетьманської гілки визначено військового і політичного діяча Станіслава Потоцького Реверу (1579–1667 рр.), великого гетьмана коронного, воєводу київського, краківського та ін., діяльність якого залишила помітний слід в історії Польщі й України, особливо середини XVII ст. Одружившись із дочкою брацлавського старости, генерала подільських земель Валентина Олександра Калиновського і Гелени Струс, Софією, граф Станіслав одержав за нею в посаг маєтки в Брацлавському, Волинському, Подільському та Київському воєводствах.

Поділ маєтностей між синами графа Станіслава поклав початок двом лініям гетьманської гілки: першої – Андрія і другої – Фелікса Казимежа. Шлюб сина графа Фелікса – Юзефа із Теофілою Терезою з Центнерів, панею на Тульчині, остаточно закріпив подільські маєтки за Потоцькими, започаткувавши тульчинське відгалуження другої лінії.

Серед основних імпресингів, які потужно вплинули на формування особистості Станіслава Щенсного Потоцького – одного з найвідоміших представників Пилявітів, треба назвати такі, як народження в консервативно-магнатській родині, де з раннього дитинства виховали в дусі магнатської родової гордості та бездумного, поверхового, екзальтованого святенництва; деспотичні, жорсткі риси характеру батьків, що наклало відбиток на все життя, так само як і те, що Станіслав був єдиним сином і на нього покладалися величезні надії, які тяжіли над ним усе життя

(Станіслав Щенсний мав усі дані для того, щоб посісти престол Речі Посполитої); невдале кохання і перший шлюб, що вплинуло на подальше формування стосунків із жінками.

Стосовно шлюбного відбору всередині роду Потоцьких, то саме на прикладі Станіслава Щенсного відбулася певна трансформація, пов'язана із загальноєвропейськими тенденціями, а саме: з проникненням ідей просвітництва і романтизму, які по-новому розглядали особистість жінки та дитини, роль кохання в житті людини. Підтвердженням цього є його третій шлюб із жінкою значно нижчої страти.

Зміна орієнтації Станіслава Щенсного в політичних поглядах призводить до трансформації національної свідомості та національної самоідентифікації цілого покоління Потоцьких.

Приклад С.Щ. Потоцького переконливо доводить, що у XVIII ст. громадська думка шляхти великий особистий авторитет пов'язувала зовсім не з перевагами характеру і розуму політика чи державного мужа, а просто з його багатою родовою традицією і великими маєтностями. Майнове становище, а у зв'язку з ним і суспільне, вирішувало все.

Оцінюючи постаті нащадків С.Щ. Потоцького, вважаємо за необхідне врахувати акцентуацію їх характеру й індивідуальні особливості темпераменту. Зважаючи на наведені характеристики, можемо визначити синів Станіслава Щенсного як емотивних особистостей. Їх підвищена емотивність дозволяла більш сильним особистостям (учителям, оточенню, родичам) впливати на формування їхніх життєвих позицій; концентрація уваги батьків на своїх життєвих сценаріях призвела до того, що вони не стали для дітей основними агентами соціалізації, діти і батьки існували в різних життєвих паралелях; перекладання відповідальності за виховання на інших людей (в дитинстві – насамперед на вчителів) та необмежені матеріальні блага зумовлювали девіантну поведінку (наприклад, любов до азартних ігор, розгульного способу життя, блуду).

Наявні відомості про рід Потоцьких непропорційно висвітлюють окремих представників фамілії. З одного боку, достатньо широке коло джерел про Станіслава Щенсного Потоцького, його батьків, дружин, окремих дітей. З іншого – уривчасті відомості, непрямі джерела про синів від шлюбу із Жозефіною Амалією Мнішек (Станіслава, Ярослава, Володимира), крім Щенсного Єжи, оскільки його ім'я було задіяне в сімейному скандалі, що набув значного розголосу на теренах Російської імперії. Як результат намітилася певна диспропорція. Та якщо виключити з кола визначених осіб тих Потоцьких, відомостей про яких недостатньо, дослідження збідніє і буде виглядати неповним.

Гендерний підхід, використаний у дослідженні для вивчення особливостей функціонування роду Потоцьких, передбачає застосування гендерної методології історії, яка розглядає історичний процес крізь призму гендерної проблематики і проводить реконструкції моделей минулого, виходячи з гендерного досвіду досліджуваної епохи.

У розвитку гендерної історії актуальним є поняття гендерних ролей, що розглядаються як набір очікуваних в конкретній історичній ситуації зразків поведінки для чоловіків та жінок з урахуванням їхньої соціальної позиції. На макрорівні основою трансформації гендерних ролей є вплив зовнішніх факторів (суспільства і культури), що яскраво спостерігається під час дослідження життєвих і творчих шляхів представниць фамільного клану Потоцьких. Окрему увагу під час дослідження розвитку особистості приділено формуванню гендерного самовизначення на мікрорівні, під яким розуміють результати сприйнятих впливів соціально-психологічних імпресингів, референтних груп і систем ціннісних орієнтацій та ідеалів. Проте слід зазначити неможливість існування жінки в одній ролі (дружина-мати, дружина-донька і т. ін.) Займаючи одночасно декілька позицій у суспільстві (матері, дружини, сестри, коханки, землевласниці, патріотки, меценатки, аматорки тощо), кожна із жінок магнатського роду Потоцьких намагалася знайти свій шлях, свою нішу в суспільній ієрархії (як, наприклад, Софія Потоцька), реалізувати свої творчі здібності (як Жозефіна Потоцька), не забуваючи при цьому вирішувати власні проблеми, самореалізуватися.

Соціокультурна спадковість продукується предками і приймається нащадками у вигляді таких складових, як майно (від нерухомості до бібліотек і фамільних архівів), виховання та освіта, належність до вищої страти й орієнтація на певні види індивідуальної самореалізації, культурно-інтелектуальні прояви, пам'ять про видатних предків та сімейний зв'язок з іншими родами.

Кожне покоління роду Потоцьких було представлене неординарними особистостями, які зробили вагомий внесок в економічний і культурний розвиток регіону, країни, нації. Історія роду Потоцьких на генетичному рівні довела, що спадковість має визначний вплив на духовний світ індивіда.

Родовід Потоцьких охоплює великий період історії України. Важливо наголосити, що Потоцькі не були простими спостерігачами або фіксаторами подій, навпаки, вони були їх учасниками, творцями суспільно-політичних, культурологічних процесів, основоположниками культурних традицій та віянь.

Тульчинський палац визначається як осередок для спілкування і творчої ініціативи художників, письменників, філософів, музикантів, а також як світ високої архітектури і садово-паркового мистецтва, центр інноваційних технологій у палацово-парковому мистецтві кінця XVIII – початку XIX ст.

Своєрідність палацово-паркового мистецтва родини Потоцьких полягала в тому, що воно розвивалося в контексті загальноєвропейської культури та відбивало її ідейно-художню різноманітність. Завдяки Потоцьким, у Тульчині було створено нову соціокультурну систему, своєрідний мікрокосмос зі складною семантикою, духовним єднанням людини та природи.

В історії тульчинської книгозбірні виокремлюються два періоди: перший пов'язаний з активним збиранням бібліотеки, в якому брали участь не лише її засновник, а й члени його родини:

Жозефіна Амалія Потоцька, Софія Потоцька; другий – розпорошення бібліотечного фонду та розподіл спадщини й еміграція спадкоємця Тульчинського маєтку Мечислава Потоцького до Парижа.

Вивчення меценатської діяльності Потоцьких в XIX ст. дозволяє висвітлити як невідомі сторінки регіональної історії, так і тогочасні культурологічні процеси, встановити їх значення для прогресивних перетворень у житті не лише українського, а й російського і польського суспільства. Потоцькі залишили по собі унікальну історико-культурну спадщину. Меценатська, благодійна і суспільна діяльність Потоцьких поєднувала релігійну, гуманістичну й егоїстичну мотивації.

Як явище життя суспільства, соціокультурна трансмісія покликана служити збереженню соціального статусу роду шляхом успадкування і перероблення, особистого відтворення певних його елементів окремими представниками. Вона і стає тим чинником, що зумовлює прищеплення і передання культурних цінностей у родині, а рід робить ланкою культурно-історичної тяглості. Такий підхід дозволяє робити висновки про суспільно-історичні наслідки культурної діяльності роду і його функціонування як історичного колективу.

Показано можливості родинної історії, збагаченої взаємодією з історіографією, джерелознавством, історичною психологією, гендерними дослідженнями, соціологією, літературознавством, мистецтвознавством, історією культури і політологією.

Вироблена в галузі соціокультурної та культурно-інтелектуальної історії мета дисертаційної роботи не вичерпує всіх аспектів вивчення тульчинської лінії Потоцьких, а отже, результати дослідження відкривають перспективи подальшої роботи як з історії даного роду, так і інших родів.

Здобутки дослідження є внеском до вивчення таких питань інтелектуальної та соціальної історії, як функції сім'ї, роду в збереженні та переданні національної культури; історії національної еліти (формування еліти; самоідентифікація національної еліти; чинники інтеграції еліти та її вплив на розвиток українсько-польської культури; взаємозв'язок економічного, соціального й інтелектуального чинників у формуванні статусу роду; співвідношення статусу роду й особистого статусу його представників); до розвитку української історичної науки. Здійснений науковий пошук є спробою синтезу інтелектуальних, соціальних та психологічних студій у дослідженнях з історії України.

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях автора:

Індивідуальні монографії:

1. Чубіна Т. Рід Потоцьких: особистості на тлі епохи / Т. Чубіна. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2007. – 251 с. (Рецензії: Бушин М.І. Рецензія на книгу: Чубіна Т.Д. Рід Потоцьких: особистості на тлі епохи. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2007. – 251 с. / М.І. Бушин // Materiały IV Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Stratygiczne pytania światowej nauki – 2008».

- Т. 8. Prawo. Historia. Politologija. – Przemysł: Nauka i studia. – S. 72–73; Губа П.І. Рецензія на дослідження: Чубіна Т.Д. Рід Потоцьких: особистості на тлі епохи. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2007. – 251 с. / П.І. Губа // Матеріали за 4-а міжнародна научна практична конференція «Научні дні – 2008». – Т. 11. Психология и социология. История. – София: «Бял ГРАД-БГ» ООД, 2008. – С. 80).
2. Чубіна Т. Рід Потоцьких в Україні (тульчинська лінія) / Т. Чубіна. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2008. – 512 с. (Бушин М.І. Рецензія на монографію Тетяни Чубіної «Рід Потоцьких в Україні (тульчинська лінія)». – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2008 / М.І. Бушин // Materiály IV mezinárodní vědecko-praktická conference «Věda: teorie a praxe – 2008». – Díl. 9. Historie. Politické vědy. Administrativa. – Praha: Publishing House «Education and Science» s.r.o, 2008. – S. 38–39).

Розділи в колективних працях:

1. Чубіна Т., Бушин М., Ілляшенко Ю., Коваленко І. Мить і вічність. Уманщина / Т. Чубіна, М. Бушин, Ю. Ілляшенко, І. Коваленко. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2006. – 389 с.
2. Чубіна Т., Бушин М., Яшан О. Трипільський дух вита над нами. Тальнівщина / Т. Чубіна, М. Бушин, О. Яшан. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2006. – 198 с.
3. Крамарчук (Чубіна) Т., Бушин М., Коваль В., Баранова Н., Галієв Г., Нікрєдін Г. Історія України. Навчальний посібник / Т. Крамарчук, М. Бушин, В. Коваль, Н. Баранова, Г. Галієв, Г. Нікрєдін. – Черкаси: Брама, 2000. – 482 с.
4. Чубіна Т., Бушин М., Гуржій О. та ін. Історія України. Навчальний посібник для студентів неісторичних спеціальностей вищих закладів освіти / Т. Чубіна, М. Бушин, О. Гуржій та ін / За заг. ред. докт. іст. наук, проф. Бушина М. та докт. іст. наук, проф. Гуржія О. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2007. – 474 с.

Статті в наукових фахових виданнях:

1. Чубіна Т. Софія Потоцька: штрихи до портрету / Т. Чубіна // Історичні та політологічні дослідження / Гол. ред. проф. П.В. Добров. – Донецьк, 2005. – № 3/4. – С. 209–214.
2. Чубіна Т. Ян Потоцький: визначні віхи життя та творчості / Т. Чубіна // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2006. – Вип. 1. – С. 105–108.

3. Чубіна Т. Місце особи в історії (на прикладі представників роду Потоцьких) / Т. Чубіна // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 48. – Вип. 35. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 55–59.
4. Чубіна Т. Миколай Потоцький – великий гетьман коронний / Т. Чубіна // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2006. – Вип. 2. – С. 102–108.
5. Чубіна Т. Станіслав Щенсний Потоцький: людина, меценат, політик / Т. Чубіна // Історичні та політологічні дослідження / Гол. ред. проф. П.В. Добров. – Донецьк, 2006. – № 1/2. – С. 43–49.
6. Чубіна Т. Гендерні аспекти в дослідженні окремих представниць родини Потоцьких (на прикладі Софії та Гелени Потоцьких) / Т. Чубіна // Український селянин: Збір. наук. праць / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2006. – Вип. 10. – С. 95–97.
7. Чубіна Т. Польський магнат Францішек Салезій Потоцький: сторінки життя / Т. Чубіна // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – № 9 (103). – Ч. 2. – 2006. – С. 222–233.
8. Чубіна Т. Сини Станіслава Щенсного Потоцького від шлюбу з Софією Вітт: спроба авторського портрету / Т. Чубіна // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 62. – Вип. 49. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 113–118.
9. Чубіна Т. Потоцькі – володарі Тальнівського маєтку / Т. Чубіна // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2006. – Вип. XX. – С. 24–29.
10. Чубіна Т. Біографія як історія: на прикладі життєпису Станіслава Ревери Потоцького / Т. Чубіна // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2006. – Вип. 3 – С. 110–114.
11. Чубіна Т. Потоцькі з Немирова / Т. Чубіна // Вісник Черкаського університету. – Серія: Історичні науки. – Вип. 90. – Черкаси, 2006. – С. 55–60.
12. Чубіна Т. Анджей Потоцький: магнат, політик, особистість / Т. Чубіна // Історичні та політологічні дослідження / Гол. ред. проф. П.В. Добров. – Донецьк, 2006. – № 3/4. – С. 124–129.
13. Чубіна Т. Софія Потоцька очима зарубіжних дослідників / Т. Чубіна // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 74. – Вип. 61. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2007. – С. 90–95.

14. Чубіна Т. Жозефіна-Амалія Потоцька – друга дружина Станіслава Щенсного Потоцького / Т. Чубіна // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. – Вип. 1. – С. 182–186.
15. Чубіна Т. Дельфіна Потоцька: дружина, муза, жінка / Т. Чубіна // Історичні та політологічні дослідження / Гол. ред. проф. П.В. Добров. – Донецьк, 2007. – № 1/2. – С. 85–91.
16. Чубіна Т. Миколай Потоцький – син великого гетьмана коронного / Т. Чубіна // Історичні та політологічні дослідження (Матеріали VII міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Історія та сучасність: погляд крізь віки», присвяченої 70-річчю Донецького національного університету. – Т. I) / Гол. ред. проф. П.В. Добров. – Донецьк, 2007. – № 3/4. – С. 116–120.
17. Чубіна Т. Формування театрального світогляду Станіслава Щенсного Потоцького (дотульчинський період) / Т. Чубіна // Історичні та політологічні дослідження / Гол. ред. проф. П.В. Добров. – Донецьк, 2007. – № 5/6 (35/36). – С. 101–107.
18. Чубіна Т. Трагедія Гертруди Потоцької / Т. Чубіна // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 76. – Вип. 63. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. – С. 145–148.
19. Чубіна Т. Театр Потоцьких у Тульчині: основні віхи / Т. Чубіна // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т. 10: Матеріали шостого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 365–377.
20. Чубіна Т. Фелікс Потоцький: штрихи до портрета / Т. Чубіна // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал. – 2007. – № 5 (77). – С. 88–95.
21. Чубіна Т. Історико-соціологічні особливості дослідження етнічної самосвідомості / Т. Чубіна // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки. – 2007. – № 23 (139). – С. 83–89.
22. Чубіна Т. Сестри Софія та Ольга Потоцькі: переплетіння двох жіночих долі / Т. Чубіна // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – № 2. – С. 100–104.
23. Чубіна Т. Щенсний Єжи Потоцький: біографічний нарис / Т. Чубіна // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 88. – Вип. 75. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – С. 133–139.
24. Чубіна Т. Із епістолярної спадщини Софії Вітт (листи до Станіслава Щенсного Потоцького) / Т. Чубіна // Український селянин: Збір. наук. праць / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2008. – Вип. 11. – С. 133–139.

25. Чубіна Т. Анна Ельжбета Потоцька та Гертруда Коморовська: трагедія двох доль / Т. Чубіна // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – № 11 (129). – Луганськ, 2008. – С. 240–246.

Публікації, в яких додатково відображені результати дисертаційного дослідження:

1. Чубіна Т. Розвиток українських маєтків Станіслава Щенсного Потоцького / Т. Чубіна // Вісник гуманітарного товариства: Наукові праці. – Черкаси: Вид-во ЧПБ, 2005. – С. 29–31.
2. Чубіна Т. Найвидатніші представники родини Потоцьких в XVI–XVIII ст. / Т. Чубіна // Наукові дослідження – теорія та експеримент 2005: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Полтава: Вид-во ПолтНТУ ім. Ю. Кондратюка, 2005. – Т. 13. – С. 43–46.
3. Чубіна Т. Тульчинський палац Потоцького / Т. Чубіна // «Розвиток наукових досліджень 2005»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Полтава, 7–9 листопада 2005 р. – Полтава: Вид-во «ІнтерГрафіка», 2005. – Т. 3. – С. 156–157.
4. Чубіна Т. Потоцькі в контексті історії України / Т. Чубіна // Materiály II Mezinárodní vědecko-praktická conference «Perspektivní novinky vědy a technici – 2005». – Díl. 2. – Praha, Publishing House «Education and Science s.r.o.», 2005. – S. 30–32.
5. Чубіна Т. Брацлавські палаци Потоцьких / Т. Чубіна // Вісник гуманітарного наукового товариства: Наукові праці. – Черкаси: Вид-во ЧПБ МНС України, 2006. – Вип. 6. – С. 39–41.
6. Чубіна Т. Етнічні аспекти в дослідженні «інтернаціональних» родин / Т. Чубіна // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні наукові дослідження – 2006». – Т. 1. Історія. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2006. – С. 23–25.
7. Чубіна Т. Браїлівський монастир Потоцьких / Т. Чубіна // «Наукові дослідження – теорія та експеримент 2006»: Матеріали другої міжнародної науково-практичної конференції, м. Полтава, 15–17 травня 2006 р. – Полтава: Вид-во «ІнтерГрафіка», 2006. – Т. 3. – С. 111–112.
8. Чубіна Т. Антоній Потоцький: штрихи до портрету / Т. Чубіна // Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції «Європейська наука XXI століття: стратегія і перспективи розвитку – 2006». – Т. 3. Історія. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2006. – С. 5–7.
9. Чубіна Т. Перший шлюб Станіслава Щенсного Потоцького / Т. Чубіна // Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми сучасних наук: теорія та практика – 2006». – Т. 3. Історія. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2006. – С. 3–5.
10. Чубина Т. Тарговицкая конфедерация: хроника событий / Т. Чубина // Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції «Передові наукові розробки – 2006». – Т. 8. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2006. – С. 3–6.

11. Чубина Т. Польская Конституция 3 мая 1791 года / Т. Чубина // Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Науковий потенціал світу – 2006». – Т. 14. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2006. – С. 3–6.
12. Чубіна Т. Олександр Потоцький – син Станіслава Щенсного Потоцького / Т. Чубіна // Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції «Становлення сучасної науки – 2006». – Т. 10. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2006. – С. 5–6.
13. Чубіна Т. Мечислав Потоцький: життєві віхи / Т. Чубіна // Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції «Становлення сучасної науки – 2006». – Т. 10. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2006. – С. 7–8.
14. Chubina T. Person as the Source of Studying of Public History / T. Chubina // Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції «Новості наукової думки – 2006». – Т. 6. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2006. – С. 8–9.
15. Чубіна Т. Болеслав Потоцький – нащадок Станіслава Щенсного Потоцького / Т. Чубіна // «Розвиток наукових досліджень – 2006»: Матеріали другої міжнародної науково-практичної конференції, м. Полтава, 27–29 листопада 2006 р. – Полтава: Вид-во «ІнтерГрафіка», 2006. – Т. 3. – С. 142–143.
16. Chubina T. Biography as the basis of historical figures and families studying / T. Chubina // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Освіта і наука без кордонів – 2006». – Т. 1. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2006. – С. 5–6.
17. Чубіна Т. Канівський староста Потоцький Миколай Базилі граф Пилява / Т. Чубіна // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Освіта і наука без кордонів – 2006». – Т. 1. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2006. – С. 18–20.
18. Чубіна Т. Потоцький Антоній Міхал: сторінки життя / Т. Чубіна // Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції «Наука і освіта – 2007». – Т. 5. Історія. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2007. – С. 5–7.
19. Чубіна Т. Якуб Потоцький: основні віхи життя / Т. Чубіна // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні наукові досягнення – 2007». – Т. 3. Історія. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2007. – С. 10–11.
20. Чубіна Т. М. Потоцький – син галицького підкоморія Якуба (біографічний нарис) / Т. Чубіна // Сборник научных трудов по материалам международной научно-практической конференции «Современные направления теоретических и прикладных исследований – 2007». – Т. 17. Экономика, История. – Одесса: Черноморье, 2007. – С. 85–88.
21. Чубіна Т. Надія Суровцова: людина, патріот, вчений / Т. Чубіна // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Наукова думка інформаційного віку – 2007». – Т. 5. – Історія, Політологія, Право, Філософія. – Дніпропетровськ: Наука та освіта, 2007. – С. 3–5.

22. Чубіна Т. Жозеф Потоцький: хроніка життя / Т. Чубіна // Сборник научных трудов по материалам международной научно-практической конференции «Перспективные инновации в науке, образовании, производстве и транспорте – 2007». – Т. 16. – История, Искусствоведение и архитектура, Государственное управление, Физическое воспитание и спорт, Туризм и рекреация. – Одесса: Черноморье, 2007. – С. 11–14.
23. Чубіна Т. Григорій Храбан – уманський дослідник роду Потоцьких / Т. Чубіна // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Європейська наука ХХІ століття – 2007». – Т. 7. История. Философия. Политология. Музыка и жизнь. – Днепропетровск: Наука и образование, 2007. – С. 19–21.
24. Чубіна Т. Володимир Потоцький: хроніка життя / Т. Чубіна // Матеріали за 3-а міжнародна наукова практична конференція «Умение и нововъведения». – Т. 8. История. Закон. Държавна администрация. – София: «Бял ГРАД-БГ» ОДДЮ, 2007. – С. 27–28.
25. Chubina T. Biography as a research problem (on the example of study of Pototsky's family history) / T. Chubina // Сборник научных трудов по материалах международной научно-практической конференции «Научные исследования и их практическое применение. Современное состояние и пути развития – 2007». – Т. 16. История, Геология, Государственное управление, Искусствоведение и архитектура, Туризм и рекреации, Физическое воспитание и спорт. – Одесса: Черноморье, 2007. – С. 3–5.
26. Чубіна Т. Анна Ельжбета Потоцька: сторінки життя / Т. Чубіна // Матеріали за 3-а міжнародна наукова практична конференція «Наука и образование без граница». – Т. 12. История. – София: «Бял ГРАД-БГ» ООД, 2007. – С. 23–25.
27. Chubina T. Polish library in Parish – center of polonian researches in Europe / T. Chubina // Сборник научных трудов по материалах международной научно-практической конференции «Современные проблемы и пути их решения в науке, транспорте, производстве и образовании – 2007». – Т. 18. Медицина, ветеринария и фармацевтика, Химия, История. – Одесса: Черноморье, 2007. – С. 73–76.
28. Chubina T. Fremason Stanislaw Schensniy Pototskiy / T. Chubina // «Розвиток наукових досліджень – 2007»: Матеріали третьої міжнародної науково-практичної конференції, м. Полтава, 26–27 листопада 2007 р. – Полтава: Вид-во «ІнтерГрафіка», 2007. – Т. 3. – С. 144–147.
29. Чубіна Т. Анджей Потоцький: портрет на тлі епохи / Т. Чубіна // Вісник гуманітарного наукового товариства: Наукові праці. – Черкаси: АПБ ім. Героїв Чорнобиля, 2007. – Вип. 7. – С. 4–7.

30. Chubina T. Architectural masterpieces of Pototsky / T. Chubina // Актуальні проблеми сучасної лінгвістики, педагогіки та психології: Збірник наукових праць. – Черкаси: АПБ ім. Героїв Чорнобиля, 2007. – С. 62–64.
31. Чубіна Т. Соціальна сутність сім'ї та шлюбу / Т. Чубіна // Materiály IV mezinárodní vědecko-praktická conference «Efektivní nástroje moderních věd – 2008» – Díl. 10. Pedagogika. Historie. Politické vědy. Filosofie. – Praha: Publishing House «Education and Science» s.r.o, 2008. – S. 43–46.
32. Чубіна Т. Ольга Потоцька: історія одної долі / Т. Чубіна // Матеріали за 4-а міжнародна научна практична конференція, «Научно пространство на Европа – 2008». – Т. 17. Филологични науки. История. – София: «Бял ГРАД-БГ» ООД, 2008. – С. 56–57.
33. Чубіна Т. Проблема прогресу в культурі / Т. Чубіна // Materiály IV mezinárodní vědecko-praktická conference «Evropska věda XXI století – 2008» – Díl. 11. Filologické vědy. Historie. Filosofie. Hudra a život. – Praha: Publishing House «Education and Science» s.r.o, 2008. – S. 52–53.
34. Чубіна Т. Софія Потоцька – донька Станіслава Щенсного Потоцького та Софії Вітт / Т. Чубіна // «Наукові дослідження – теорія та експеримент – 2008»: Матеріали четвертої міжнародної науково-практичної конференції, м. Полтава, 19–21 травня 2008 р. – Полтава: Вид-во «ІнтерГрафіка», 2008. – Т. 4. – С. 69–73.
35. Чубіна Т. Гелена Потоцька: одна жіноча історія / Т. Чубіна // Сборник научных трудов по материалах международной научно-практической конференции «Перспективные инновации в науке, образовании, производстве и транспорте – 2008». – Т. 13. Педагогика, психология и социология, история. – Одесса: Черноморье, 2008. – С. 31–34.

АНОТАЦІЇ

Чубіна Т.Д. Рід Потоцьких в Україні (тульчинська лінія): суспільно-політичні та культурологічні аспекти. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Донецький національний університет. – Донецьк, 2008.

У дисертації на основі наукового аналізу джерельної бази та літератури з'ясовано стан дослідження тульчинської лінії роду Потоцьких, визначено рівень та повноту його науково-теоретичного обґрунтування. При відтворенні історії роду Потоцьких використана просопографічна методика.

Автором простежено, що магістральними напрямками соціокультурної діяльності роду була суспільно-політична і культурно-мистецька діяльність. Визначено внесок видатних представників роду в ці сфери життя суспільства. Неупереджено висвітлено життя і спадщину відомого магнатського роду, оцінено його місце і значення в українсько-польських стосунках, показано

роль Потоцьких в історії та культурі України.

У дослідженні зазначено, що соціокультурна спадковість продукується предками і приймається нащадками у вигляді таких складових, як майно (від нерухомості до бібліотек і фамільних архівів), виховання та освіта, належність до вищої страти й орієнтація на певні види індивідуальної самореалізації, культурно-інтелектуальні прояви, пам'ять про видатних предків та сімейний зв'язок з іншими родами.

У результаті наукового пошуку визначено, що кожне покоління роду Потоцьких було представлене неординарними особистостями, які зробили вагомий внесок в економічний і культурний розвиток регіону, країни, нації; наголошено, що Потоцькі не були простими спостерігачами або фіксаторами подій, а навпаки, були їх учасниками, творцями суспільно-політичних, культурологічних процесів, основоположниками культурних традицій.

Ключові слова: просопографія, біографія, сімейна історія, знакова постать, рід, графи Потоцькі, герб Пилява, тульчинська лінія, магнат.

Чубина Т.Д. Род Потоцких в Украине (тульчинская линия): общественно-политические и культурологические аспекты. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Донецкий национальный университет. – Донецк, 2008.

В диссертации на основе научного анализа базы источников и литературы выяснена степень исследования тульчинской линии рода Потоцких, определен уровень и полнота его научно-теоретического обоснования. При воссоздании истории рода Потоцких использована просопографическая методика.

Автором установлено, что магистральными направлениями социокультурной деятельности рода была общественно-политическая и культурно-художественная деятельность. Определен вклад выдающихся представителей рода в эти сферы жизни общества; отражена жизнь и наследие известного магнатского рода, оценено его место и значение в украинско-польских отношениях, показана роль Потоцких в истории и культуре Украины.

В исследовании показано, что социокультурная наследственность вырабатывается предками и принимается потомками в виде таких составных, как имущество (от недвижимости до библиотек и фамільних архивов), воспитание и образование, принадлежность к высшему сословию и ориентация на определенные виды индивидуальной самореализации, культурно-интеллектуальные проявления, память о выдающихся предках и связь с другими родами.

В результате научного поиска доказано, что каждое поколение рода Потоцких было представлено неординарными личностями, которые внесли огромный вклад в экономическое и культурное развитие региона, страны, нации; подчеркнуто, что Потоцкие не были простыми

наблюдателями или фиксаторами событий, а наоборот, были их участниками, созидателями общественно-политических, культурологических процессов, основоположниками культурных традиций.

Ключевые слова: просопография, биография, семейная история, знаковая фигура, род, графы Потоцкие, герб Пилява, тульчинская линия, магнат.

Chubina T.D. Pototsky family in Ukraine (tulchyn line): socially-political and cultural aspects. – Manuscript.

The dissertation submitted for a scientific degree of Doctor of Historical Sciences majoring in History of Ukraine – 07.00.01. – Donetsk National University, 2008.

In dissertation on the basis of scientific analysis of the base sources and historiography of problem the state and degree of research of tulchyn line of Pototsky family is found out, the level and plenitude of scientific and theoretical ground is pointed out. For the recreation of Pototsky family history the prosopography method which appeared most suitable for this genre of researches is used.

It was determined, that main directions of socio-cultural activity of family were socially-political and cultural activities. The income of prominent representatives of family in these spheres of life of society were established.

During research of genealogy of first generations of Potockikh and their places in social and political processes there have been discovered that the first documentarily confirmed facts are found in XIII century. It was proven that Pototsky family purchased political power in a middle the XVI century.

The result of scientific search was become by the selection of coats of arms of silver and gold Pilyavy. Potocki of tulchyn (hetman) line belonged to the coat of arms of silver Pilyavy.

Military and political figure Stanislaw Pototskiy Revera (1579–1667), great hetman of crown, chief of Kyiv, Krakow and other was defined as the founder of hetman branch. His activity left noticeable track in history of Poland and Ukraine, especially in the middle of the XVII century. After his marriage with daughter of Bratslaw head, general of Podillya earths Valentine Alexander Kalinovskiy and Gelen Strus, Sofia, count Stanislaw has got in a dowry estates in Bratslav, Volin, Podil and Kiyv provinces.

The hem of estates between the sons of count Stanislaw put beginning of two lines of hetman branch: first – Andrei and second– Felix Cassimere. Marriage of son of count Felix – Joseph with Teofila Teresa from Centners, lady at Tulchyn finally fastened Podillia estates after Pototski, putting the beginning of tulchin branch of the secondline.

The information about Pototsky family unproportionally light up the separate representatives of the family. From one side, there is wide enough circle of sources about Stanislaw Schensniy Pototsky, his parents, wives, separate children. From other – there is fragmentary information, different sources about sons from marriage with Josephine Amalia Mnishek (Stanislaw, Yaroslaw, Vladimir), except Ezhi

Schensniy, as his name was involved in domestic scandal which purchased considerable publicity in the Russian empire. Certain disproportion was set as a result. But research would be poor if to exclude the certain persons, the information on which is not complete.

Gender approach, which was used in research for the study of features of functioning of Pototsky's family, foresees application of gender methodology of history which examines a historical process through the prism of gender problematic and conducts the reconstructions of models of the past, coming from gender experience of the probed epoch.

In dissertation research, it was shown that socio-cultural heredity is produced by ancestors and accepted descendants in such constituents, as property (from the real estate to the libraries and familial archives), education and bringing up, belonging to higher power and orientation on the certain kinds of individual self-realization, in a civilized manner intellectual displays, memory about prominent ancestors and domestic connection with other families.

As a result of scientific research it was defined, that every generation of Pototsky family was presented by eccentric personalities, which did ponderable payment in economic and cultural development of region, country, nation. History of Pototsky family at the genetic at genetic level proved that heredity had a prominent influence on the spiritual world of individual.

Genealogy of Pototsky engulfs the large period of history of Ukraine. It is marked in dissertation, that Pototsky were not simple observers or fixings of events, opposite, they were their participants, creators of social and political, cultural processes, founders of cultural traditions and breathings.

On the example of research the possibilities of domestic history, enriched co-operating with historiography, source study, historical psychology, gender researches sociology, literary criticism, study of art, history of culture and political science are pointed.

The purpose of dissertation work, which was made in sociocultural civilized manner intellectual history does not dip out all of aspects of history of Pototsky family, and consequently, research results open the prospects of subsequent work both from history of the probed family and others.

The author marks argued, that achievements of research are payment to the study of such questions of intellectual and social history, as functions of family, family, in a maintenance and transmission of national culture; history of national elite (forming of elite; self-identity of national elite; factors of integration of elite and its influence on development of Ukrainian-Polish Culture; intercommunication of economic, social and intellectual factors is in forming of status of family; correlation of status of family and personal status of his representatives); before development of Ukrainian historical science. A scientific search is carried out by the attempt of synthesis of intellectual, social and psychological studios in researches from history of Ukraine.

Keywords: prosopography, biography, domestic history, sign figure, family, counts Potocki, coat of arms of Pilyava, tulchin line, magnate.